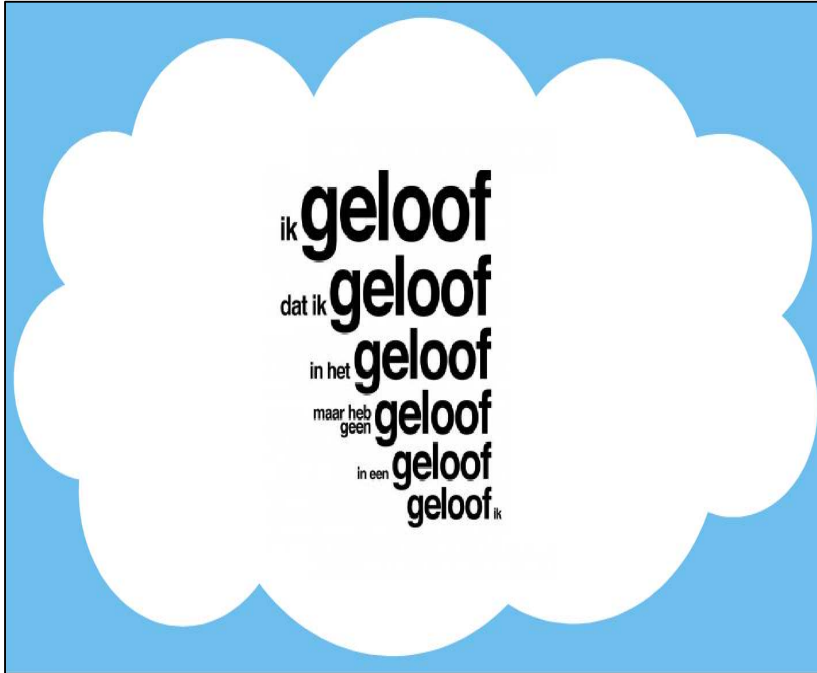

Scriptie Bachelor Theologie

Denken over geloven

Naam Student: Clemy

Veeenvliet 2065940

Opleiding: Fontys

Hogeschool Theologie

Levensbeschouwing

Plaats opleiding:

Hengelo

Scriptiebegeleider:

Hans Jonker

Woord vooraf

Dit onderzoek zal handelen over moeilijkheden en problemen waar ik tegenaan ben gelopen tijdens de stage van de theologieopleiding. Waarom nu dit onderzoeksdomein voor deze scriptie?

In de opleiding theologie ben ik tijdens de school- en stageperiode tegen verschillende moeilijkheden aangelopen. De opleiding gaat ervan uit dat je na vier jaar, met behulp van de theoretische ondergrond, leiding kunt geven aan anderen. Naar mijn mening is de opleiding in de veronderstelling dat de volwassen student al menige jaren heeft mee gedraaid in de samenleving en ervaringen heeft opgedaan in het arbeidscircuit. De student kan zijn competenties inzetten. Om in relatief korte tijd een brug te slaan tussen zichzelf en de aangeboden cursussen. Wanneer dit niet bewaarheid wordt en de student zijn competenties niet kan inzetten, kan dit aan het licht komen tijdens de stageperiode. Hetgeen resulteert in een negatieve beoordeling. Hierdoor wordt het doel op dat moment niet gehaald voor de student. De eens zo bevroegen vrijwilliger van een kerk, die de oude verhalen zelf zo wezenlijk van belang vond en ze graag onder de aandacht zou willen brengen in de samenleving moet dan tijdelijk afhaken. Dit is dé moeilijkheid waar ik tijdens de school- en stageperiode tegenaan ben gelopen.

Wat mij persoonlijk het meest heeft verbaasd en verwonderd bij de opleiding Theologie/Levensbeschouwing is de 'woordeloosheid' waar ik tegenaan liep in de stageperiode: Zelf kan ik nog geen woorden vinden 'bij geloven'. In het eindwerkstuk wil ik een poging wagen en op zoek gaan naar woorden bij geloven. Door middel van dit eindwerkstuk wil ik de onzekerheid hierover zien te overwinnen opdat ikzelf, na vier jaar theologie, een verantwoorde basis in mij draag en mij zelf hierdoor zekerder voel en dit tevens kan uitstralen.

Ik ben dus op zoek naar woorden bij geloven.

Mijn verwachtingen ten aanzien van de opleiding waren gestoeld op geloven. Handen en voeten bij het domein geloven zien te krijgen voor mijzelf. Maar wat is nu geloven? Dat is niet zeker weten. En wat is Theologie? Theologie is een wetenschap; dus in zekere zin wel zeker weten. Met dit spanningsveld wil ik door middel van dit eindwerkstuk de onzekerheid bij mijzelf zien te overwinnen. Opdat ik aan het eind van het werkstuk een onderbouwing heb voor mijzelf, dat ik weet waar ik voor sta en woorden kan geven aan geloven bij het leiding geven aan groepen. Deze onderbouwing zal zijn vruchten kunnen uitdragen en het uiteindelijke doel weten te bereiken, hetgeen concreet vormt krijgt met een diploma. In het onderzoek wil ik mij tevens richten op communicatie tussen de student en de docent.

Deze scriptie is mede tot stand gekomen dankzij Hans Jonker, docent van de Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing te Hengelo. Mijn dank hiervoor.

Inhoudsopgave

1. Indeling van de scriptie	6
1.1 Hoofdvraag	6
1.2 Deelonderwerpen	6
2. Deelonderwerp: Student	7
2.1 Wat is een student?	7
2.2 Hoe komt een student tot de keuze voor een theologieopleiding?	7
2.3 Komt het door de omgeving, de opvoeding, het karakter of de leeftijd van de student waardoor hij tot deze keuze komt?	7
2.4 Wat is persoonlijke interesse?	9
2.5 Hoe en waardoor ontstaat persoonlijke interesse?	9
2.6 Heeft de student een duidelijk doel voor ogen bij aanvang van de studie?	9
2.7 Wordt het doel van de student expliciet gemaakt door de opleiding?	10
2.8 Wordt de motivatie van een student expliciet gemaakt bij de opleiding?	10
3. Deelonderwerp: Verwachtingen bij de student	12
3.1 Wat zijn verwachtingen?	12
3.2 Is het belangrijk om verwachtingen van een student vooraf aan de studie expliciet te maken?	14
3.3 Waar kunnen de verwachtingen van een student mee verbonden zijn?	14
3.4 Wordt er bij de opleiding expliciet gemaakt waar de voorkeur ligt van de student, met name bij het theoretische gedeelte van de theologie, of het praktisch onderdeel van het domein geloven?	14
3.5 Is de vooropleiding voldoende van een student?	15
3.6 Heeft de docent bepaalde verwachtingen van een student?	15
4. Deelonderwerp: Emotie	16
4.1 Wat is een emotie?	16
4.2 Hoe ontstaat een emotie?	17
4.3 Vallen emoties buiten het terrein van de wetenschap Theologie?	17
4.4 Wat is een feit?	19
4.5 Kan een feit aan emoties onderhevig zijn?	19
4.6 Wordt de student opgeleid voor professional als een zakelijk mens, waarbij hij hoofdzaken van bijzaken moet kunnen onderscheiden?	19
5. Deelonderwerp: Domein Geloven	20
5.1 Doet de opleiding Theologie/Levensbeschouwing recht aan het domein geloven?	20
5.2 Wat is geloven?	20
5.3 Valt het domein Geloven onder de Theologie/Levensbeschouwing opleiding?	21
5.4 Wat is een levensbeschouwing?	23
5.5 Wordt er bij de opleiding de student vaardigheden aangereikt voor het domein van Geloven in de toekomstige praktijk voor pastor in opleiding?	23

6. Deelonderwerp: Taal	26
6.1 Wat is taal?	26
6.2 Zijn er meerdere soorten van taal?	26
6.3 Zijn er verschillende betekenissen voor taal en woorden?	26
6.4 Kan iets wat niet leuk is, leuk gezegd worden? Met andere woorden kan feedback zorgvuldig gebracht worden?	28
6.5 Is Taal, met de toon waarop iets gezegd wordt verstrengeld met elkaar?	28
7. Deelonderwerp: Vraagstelling	29
7.1 Wat is een goede vraagstelling?	29
7.2 Kan een docent een student terecht wijzen op een foute vraagstelling?	30
7.3 Wanneer de student niet de goede vraagstelling in huis heeft, is het dan een terechte verwachting van de student, dat de vraagstelling haar wordt aangeleerd door de docent?	30
7.4 Hoe komt een student tot een goede vraagstelling?	31
8. Deelonderwerp: Communicatie	32
8.1 Wat is communicatie?	32
8.2 Wanneer is er sprake van een duidelijke en heldere communicatie?	33
8.3 Wat is een eigen mening?	34
8.4 Is een eigen mening gevrijwaard van emotie?	35
8.5 Wat is een betoog?	36
8.6 Wat is een argument?	36
8.7 Waarin onderscheidt zich een eigen mening van een argument?	36
8.8 Wat is een monoloog?	37
8.8.1 Wat is een dialoog?	37
8.9 Wat is een goed gesprek?	38
9. Deelonderwerp: Pastorale communicatie	39
9.1 Waarin onderscheidt zich een goed gesprek van een pastoraal gesprek?	39
9.2 Is een beoordeling te begrijpen, als de pastor in opleiding aangeleerd wordt om te begrijpen en niet te oordelen?	39
9.3 Wat is een oordeel?	40
9.4 Wat is een waarneming?	41
9.5 Wat is een objectieve waarneming?	41
9.6 Kan een student zichzelf objectief waarnemen?	42
9.7 Leert de student zichzelf objectief te waarnemen?	42
9.8 Hoe en wanneer vindt er bewustwording plaats bij de student van zichzelf?	42
9.9 Wordt het de student inzichtelijk gemaakt, hoe en op welke wijze hij te werk kan gaan met betrekking tot het inzicht van zichzelf?	42
10. Deelonderwerp: Kennis	44
10.1 Welke theoretische kennis heeft een pastor nodig in de praktijk?	44
10.2 Ligt het accent bij de opleiding bij de theoretische kennis of de vaardigheden van een student?	44
10.3 Worden blokkades bij studenten door docenten bemerkt?	45
10.4 Wordt de student gedurende de opleiding de gelegenheid geboden om vaardigheden aan te leren?	46

10.5 Worden er bij de Theologieopleiding vaardigheden aangereikt aan de pastor in opleiding waar hij wat mee kan?	46
10.6 Hoe krijgt de student inzicht in zijn eigen vaardigheden?.....	46
10.7 Welke mogelijkheden heeft een student zelf daarin?	46
11. Deelonderwerp: Competenties	47
11.1 Wat is een diploma?.....	47
11.2 Wat is resultaat?	47
11.3 Wat betekent een bevredigend resultaat?	47
11.4 Wat zijn competenties?	47
11.5 Krijg je competenties door het behalen van een bevredigend resultaat?.....	47
12. Hoofdvraag	49
13. Bronnenoverzicht	51

1. Indeling van de scriptie

Ik wil met behulp van verschillende deelonderwerpen het antwoord op mijn hoofdvraag zien te vinden.

1.1 Hoofdvraag

Wat zijn de benodigdheden voor een student om de brug tussen persoonlijke interesse en mogelijkheden en theologische curriculum zo te maken dat er een bevredigend resultaat in de vorm van een diploma volgt?

De deelonderwerpen heb ik onderverdeeld in diverse deelvragen, waardoor ik een weloverwogen antwoord op mijn hoofdvraag zal proberen te vinden. Mijn deelonderwerpen luiden als volgt:

1.2 Deelonderwerpen

- Student
- Verwachtingen van de student
- Emoties
- Domein Geloven
- Taal
- Vraagstelling
- Communicatie
- Pastorale communicatie
- Kennis
- Competenties
- Vaardigheden
- Bevredigend resultaat

2. Deelonderwerp: Student

2.1 Wat is een student?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een student¹ "iemand die studeert aan een universiteit of aan een hogeschool". Wikipedia omschrijft een student² als "iemand die een studie volgt aan het hoger onderwijs, dat wil zeggen aan een universiteit of in Nederland aan een hbo. Een student verkrijgt bij het succesvol einde van de studie een bachelor- of een mastertitel".

We zijn dus in de veronderstelling dat iemand een man of een vrouwspersoon kan zijn en de leeftijd heeft bereikt waarop hij of zij met zijn verstandelijke vermogens in staat is op cognitieve wijze de geboden stof aan de universiteit of hbo-opleiding kan integreren in en met zichzelf en waarbij er een bevredigend resultaat kan worden behaald. Het bevredigend resultaat staat hier dan voor een succesvol einde met als resultaat een bachelor titel of een master titel.

Om nog iets dieper te gaan in de omschrijving van een student, ga ik zoeken naar een omschrijving van een persoon. Ella Wijsman vertelt in haar boek dat "in de psychologie men met persoonlijkheid³ het unieke in het individu bedoelt, datgene wat hem of haar onderscheidt van andere mensen. De persoonlijkheid wordt gezien als een consistent en stabiel geheel. We nemen aan dat iemand zich in verschillende situaties over een langere periode op een zelfde, kenmerkende manier zal gedragen. Toch zijn er veranderingen in de persoonlijkheid mogelijk. Door allerlei oorzaken kunnen mensen veranderen. Gedrag en persoonlijkheid zijn nauw met elkaar verbonden. De persoonlijkheid van iemand komt tot uiting in zijn gedrag. Uit gedrag leiden we persoonlijkheidskenmerken af".

2.2 Hoe komt een student tot de keuze voor een theologieopleiding?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is kiezen⁴ "een keuze doen, moeten kiezen of delen uit twee minder aangename dingen en het ruime sop kiezen wat dan staat voor uitvaren". In een bepaalde tijd of levensfase wordt er een keuze gemaakt door de student om theologie te gaan studeren.

2.3 Komt het door de omgeving, de opvoeding, het karakter of de leeftijd van de student waardoor hij tot deze keuze komt?

Huib Angenent omschrijft dit als volgt in zijn boek:

"Door de opvoeding⁵ oefenen ouders (intensief en langdurig) invloed uit op de persoonlijkheidsontwikkeling van hun kinderen. Door middel van de opvoeding dragen ouders bij tot de ideeën die kinderen hebben over zichzelf, over anderen en over de wereld in het algemeen.

¹ Omschrijving van het begrip student: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (nov 2008)

² Omschrijving van het begrip student: www.wikipedia.nl (nov 2008)

³ Omschrijving van het begrip persoonlijkheid: Ella Wijsman, Psychologie en sociologie, Groningen 2001, blz. 32.

⁴ Omschrijving van het begrip kiezen: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (nov 2008)

⁵ Omschrijving van het begrip opvoeding: Huib Angenent, Opvoeding en persoonlijkheidsontwikkeling, Baarn 2002, blz. 16.

Ouders dienen als voorbeeld en geven kennis, kunde, normen, regels en tradities aan hun kinderen door. Meer dan wie ook kennen ouders hun kinderen. Ze kennen hun capaciteiten en eigenaardigheden, zijn op de hoogte van hun doen en laten en weten hoe hun kinderen reageren. Ouders zijn dus in een goede positie hun kinderen leiding te geven, toezicht te houden en hen ervan te weerhouden in moeilijkheden te komen. Komt het toch zover dan zijn het primair de ouders die de juiste maatregelen kunnen nemen om de problemen op te lossen. Basis is niet alleen het juridische overwicht (op grond van het in de wet vastgelegde ouderlijke gezag), maar vooral ook het persoonlijke overwicht dat ouders over hun kinderen hebben. Kinderen trekken zich daadwerkelijk ook iets van hen aan, voornamelijk omdat zij hun ouders niet willen teleurstellen. Het is daarom dat de opvoeding van zulk een beslissende betekenis is voor de persoonlijkheidsontwikkeling van kinderen.

Behalve met hun ouders komen kinderen in het gezin al vroeg in hun leven in aanraking met andere mensen die een rol spelen in hun persoonlijkheidsontwikkeling. We denken hierbij aan broertjes en zusjes en in ruimer verband aan grootouders en verdere familie. Naast het gezin worden ook andere sociale bereiken van belang, zoals de school en vrienden en leeftijdgenoten. Ook in deze kringen ontmoeten kinderen allerlei personen die ieder op eigen wijze en in eigen mate hun persoonlijkheidsontwikkeling beïnvloeden. Zo groeit in de loop van de jaren de kring van personen die invloed op de persoonlijkheidsontwikkeling van kinderen uitoefenen. De positie van de ouders wordt hierdoor geleidelijk aan minder belangrijk, maar wegvallen doet zij nooit”.

Naar mijn idee is het de opvoeding die bepalend is voor de keuzes die een mens maakt in zijn leven. Ook de invloeden van buitenaf zijn bepalend voor deze keuze. Hiermee bedoel ik dan de kerkelijke invloeden uit de omgeving. Het karakter van de persoon kan medepalend zijn. Wanneer de persoon open staat voor de oude verhalen en gevoelig is voor de inhoud van de verhalen kan er geen andere keuze zijn dan te gaan voor de studie voor de theologie.

En hier heb ik persoonlijk wel mijn vragen. Komt de student persoonlijk en wel overwogen tot een keuze, als de student min of meer beïnvloed is door zijn omgeving? Was de student tot een keuze gekomen voor deze studie als hij niet beïnvloed was door de omgeving? Het zijn vragen waarbij ik zelf vind, dat dit enigszins koffiedik kijken is. De student zit in die omgeving, daar is hij min of meer aan overgeleverd en kan hij zelf niets aan veranderen. En ook dan kun je, je wederom afvragen of het zo is, of een mens zich op een gegeven moment zichzelf kan sturen of dat hij afhankelijk blijft van zijn omgeving. Wanneer een persoon nooit en te nimmer heeft gehoord van de oude verhalen en niets met de kerk heeft zal hij immers, mijns inziens, niet tot een keuze komen voor de studie van de theologie.

Dus invloeden van buitenaf zijn dermate belangrijk voor een persoon om al tot een keuze te komen voor deze studie en worden persoonlijke interesses aangewakkerd door de omgeving en zijn persoonlijke interesses onder invloed van de omgeving waarin de persoon opgroeit.

Aangezien zingeving en levensbeschouwing, mijns inziens, bij elke leeftijd een onderdeel van het leven zijn, zal de leeftijd van de student geen rol spelen bij de keuze van de opleiding theologie. Je moet hierbij wel rekening houden met het feit dat de studenten in verschillende levensfasen zitten en dat hier ook rekening mee wordt gehouden met bijvoorbeeld het opnemen van kennis. Namelijk het functioneren van het geheugen kan worden beïnvloed door factoren als leeftijd,

persoonlijkheid, stoornissen in de hersenen, emotie en motivatie. De leeftijd kan dus als een bijkomende factor een rol spelen bij het studeren. Persoonlijkheid, emoties en motivaties idem.

2.4 Wat is persoonlijke interesse?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is interesse⁶ "datgene wat iemand boeit en zijn belangstelling heeft".

2.5 Hoe en waardoor ontstaat persoonlijke interesse?

Een persoon ontleent zijn identiteit aan de ander. Een persoon zal niet tot een keuze voor de opleiding van de theologie kiezen wanneer hij niets van anderen over de oude verhalen gehoord heeft en die verhalen een zinvolle betekenis hebben gekregen aan zijn of haar leven. Door de ander wordt er iets aangewakkerd waardoor diegene geboeid wordt door de verhalen.

2.6 Heeft de student een duidelijk doel voor ogen bij aanvang van de studie?

Bij aanvang van de studie was voor mijzelf niet helemaal duidelijk of ik een baan als professional in de kerk ambieerde. Ik had wel een doel voor ogen: De vaardigheden aanleren die een professional heeft, om die te intrigeren in mijzelf als vrijwilliger in de kerk.

Uit *filosofie voor beginners* van Donald Palmer⁷ komt naar voren dat Aristoteles (384-322 v. Chr.) de aandacht vestigt op het feit dat elke handeling van een mens gericht is op een doel:

"Aristoteles noemde dat het 'goede' van die handeling. Wij verrichten een handeling omdat de mens vindt dat het doel ervan de moeite waard is. Ofwel het geheel van onze handelingen draait eindeloos rondjes (we staan op om te ontbijten, we ontbijten om naar het werk te gaan, we gaan naar het werk om geld te verdienen, we verdienen geld om eten te kunnen kopen zodat we kunnen ontbijten, enzovoort), het zou het leven tot een behoorlijke zinloze onderneming maken, als er niet een of andere eindgoedheid zou zijn waarop de doelen van onze handelingen gericht zijn. Als dat goede er is, moet de mens proberen die goedheid te leren kennen. Dan kan de mens al zijn handelingen daarop richten om een leven dat voor niets wordt geleefd, wat de treurigste van alle tragedies, te voorkomen. Volgens Aristoteles is men er in het algemeen over eens dat het einddoel geluk is. Alle menselijke handelingen zijn gericht op geluk. Geluk is het goede voor de mens omdat we het zoeken omwille van geluk zelf en niet omwille van iets anders. We moeten filosoferen over geluk en niet omwille van iets anders. We moeten filosoferen over geluk en precies uitvinden wat het is en hoe het bereikt kan worden".

Bij het nadenken over Aristoteles komt mij een tekst van een lied van het kinderkoor ter plaatse in gedachten: "Geluk dat is een kriebel, waardoor je altijd lacht. Geluk dat is een pluisje en is zo lekker zacht". Heeft dan de tekstmaker van het lied de ultieme waarheid? Volgens Aristoteles wel, want de tekstmaker van het lied heeft op zijn manier nagedacht over geluk.

Volgens Aristoteles moeten we filosoferen over geluk. Daar zou het denken van de mensheid op gericht moeten zijn. Doelgericht denken op geluk. Dat zou dan toch genieten zijn. Alleen maar denken over geluk. En verder niets meer hoeven te doen op deze aardbodem.

⁶ Omschrijving van het begrip interesse: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (nov 2008)

⁷ Omschrijving van het doel van een handeling: Donald Palmer, *Filosofie voor beginners*, Utrecht 2005, blz. 87.

Er komen tegenstrijdige gedachten bij mij boven: Alleen door te denken over geluk wordt mijn gezin er niet vrolijker op als de maaltijd in de avond niet geserveerd wordt, omdat ik de euvele moed had om enkel te denken over geluk. Ik benadeel dan andere personen en of ik daar gelukkig onder word is dan maar de vraag. Eigenlijk hoeft het geen vraag voor mij te zijn. Het antwoord van mij is dat ik daar niet gelukkig en blij van word wanneer ik een ander benadeel.

De aard van de praktijk lijkt mij er niet op gericht om alleen maar te denken over geluk. Ik ben waarschijnlijk een mens die op de praktijk gericht is en praktisch ingesteld. Het leven en het denken over geluk moet wel zijn nut hebben. Een pragmaticus dus. Ik zou de taken kunnen verdelen en een soort van stappenplan kunnen maken voor een ieder opdat ik gericht ben op het denken van ons aller geluk. Het is een mogelijkheid, maar ook daar komt dan wel weer wat bij kijken. Een ieder van ons moet met de neus dezelfde kant op. Dat is al een eerste stap op zich om dit voor elkaar te krijgen. De volgende stap is het gericht zijn op mijn doel: ons aller geluk.

Ik kom tot de conclusie dat wat Aristoteles beoogt omslachtig is, maar dat het de moeite waard is om het uit te proberen en dat gericht zijn op een doel wel duidelijkheid geeft en dat je, naargelang het stappenplan is, naar je uiteindelijke doel toe kunt werken. Dit doel moet je dus, volgens mij, ook als student al duidelijk voor ogen hebben bij aanvang van de studie.

2.7 Wordt het doel van de student expliciet gemaakt door de opleiding?

Aan ons studenten is eenmaal door een docent tijdens een college gevraagd, welk doel wij voor ogen hadden met betrekking op werk bij het bisdom of dat je de opleiding voor jezelf een verrijking vond of iets dergelijks. En achteraf vind ik dit een soort van gemiste kans van de opleiding als zodanig. En van mijn kant uit is het achteraf praten. Ik ben mij er niet bewust van geweest, dat een mens bewust een doel voor ogen heeft en daarbij een duidelijk stappenplan voor ogen heeft, en dat dit in zijn algemeenheid een gunstig resultaat zal opleveren voor het einddoel.

2.8 Wordt de motivatie van een student expliciet gemaakt bij de opleiding?

Hoe gemotiveerd is een student? De vraag wat motivatie dan eigenlijk is, rijst bij mij. Vele, verschillende theorieën proberen een verklaring te geven voor motivatie⁸. Ook Ella Wijsman probeert een nadere verklaring te geven in haar boek:

"Waar komt die motivatie vandaan? Sommige theorieën gaan er van uit dat er een beweegreden is die ons doen en laten kan verklaren, andere theorieën beweren dat meerdere motieven ten grondslag liggen aan ons gedrag.

Een andere indeling van motivatietheorieën is die tussen theorieën die de verklaring voor motivatie zoeken in innerlijke factoren, en theorieën die de verklaring zoeken in uiterlijke factoren. Innerlijke factoren zijn bijvoorbeeld instincten, driften, maar ook dorst en honger. Externe factoren zijn bijvoorbeeld de aanwezigheid van anderen. De plaats tussen de anderen, de invloed van gewoonten en cultuur. De laatste tijd kiest men veelal voor een interactiebenadering of een cognitieve benadering. Bij de interactiebenadering gaat men er van uit dat er een wisselwerking bestaat tussen persoon en situatie: gedrag van een persoon hangt af van persoonlijke en situationele factoren. De cognitieve benadering sluit aan bij de interactiebenadering en benadrukt de interpretatie van de situatie door een persoon".

⁸ Omschrijving van het begrip motivatie: Ella Wijsman, Psychologie en sociologie, Groningen 2001, blz. 91.

Verder omschrijft Ella Wijsman motivatie⁹ in haar boek als “een proces, dat niet rechtstreeks zichtbaar is maar soms wel afgeleid kan worden van waarneembaar gedrag. Vele motieven kunnen een rol spelen. Sommige zijn van innerlijke aard zoals driften, instincten en behoeften, andere motieven komen van buitenaf, zoals beloningen. Bij motivatie spelen ook allerlei cognitieve factoren een rol, zoals verwachtingen over het bereiken van een doel en de waarde van het doel”.

Deze tekst komt uit het boek *Psychologie en sociologie* wat wij voor de module godsdienstpsychologie moesten aanschaffen bij de opleiding. Ik kan mij niet herinneren dat er expliciet aandacht geschonken is aan de motivatie van de student. Het motief van mijn motivatie, om te gaan naar deze opleiding kan ik mij wel herinneren. Het motief heeft mij al ver gebracht, maar heeft niet gebracht wat ik had verwacht. Om nu een groter inzicht te verkrijgen over verwachtingen, gaat mijn volgende deelvraag over verwachtingen.

⁹ Omschrijving van het begrip motivatie: Ella Wijsman, *Psychologie en sociologie*, Groningen 2001, blz. 104

3. Deelonderwerp: Verwachtingen bij de student

3.1 Wat zijn verwachtingen?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* zijn verwachtingen¹⁰ “hoop/een zekere mate van verwachting van iets goeds. Het heeft van doen met iets graag willen en het heeft van doen met wensen”. Ella Wijsman geeft in haar boek een nadere verklaring ten aanzien van het begrip verwachtingen¹¹:

“Verwachtingen spelen een rol bij perceptie. Verwachtingen worden bepaald door persoonlijkheid, leerprocessen, motivatie, en referentiekader. Mensen kunnen bepaalde zaken over het hoofd zien doordat ze, ze niet verwachten te zien. Ze passen niet bij de ervaringen of waarden. Ook kunnen mensen dingen zien die er niet zijn. Zo zie je allerlei aardig gedrag van je vriend (terwijl hij op dat moment niet bepaald aardig reageert), doordat je zo bijzonder op hem gesteld bent. De mens heeft de neiging vooral te letten op de aardige dingen die hij doet. Je ziet de onaardige dingen minder scherp of je ziet ze helemaal niet. Maar wanneer hij ineens ontzettend driftig wordt, valt je dat wel op”.

In de *Filosofie voor beginners* wordt uiteengezet dat “Søren Kierkegaard¹² (1813-1855) het niet zijn taak vond een nieuwe kenleer en een nieuw metafysica te ontwikkelen. Hij zag het als zijn taak een hele nieuwe soort mens te scheppen: een mens die zijn eigen vrijheid kon begrijpen en zijn eigen lot kon bepalen. Kierkegaard noemde zijn nieuwe mens ‘een ridder van het geloof’. Dit zou iemand zijn die een bijna bovenmenselijke kracht en grootsheid heeft. Kierkegaard schreef over het prototype ridder van het geloof:

“Wie groots was in de wereld zal niet worden vergeten. Maar ieder was groots op zijn manier. Ieder werd groot in verhouding tot zijn verwachting. De ene werd groots door het mogelijke te verwachten, de ander door het eeuwige te verwachten, maar hij die het onmogelijke verwachtte, werd grootser dan allen”. Niemand zal vergeten worden, maar elk was groots in verhouding tot de grootsheid van dat gene waarnaar hij streefde. Hij die streefde naar de wereld werd groots door de wereld te boven te komen. Hij die naar zichzelf streefde werd groot door zichzelf te boven te komen, maar die streefde naar God, werd grootser dan allen”.

Bij Ella Wijsman zijn het de verstrengelingen van de factoren die een mens tot een mens maken. Hierbij kun je dan opmerken dat de verwachtingen van mens tot mens verschillend zijn. Ieder mens is uniek en neemt op zijn eigen wijze waar en denkt daarmee op zijn eigen wijze.

Bij Søren Kierkegaard kom je in de veronderstelling bij verwachtingen dat er meer aan de hand is. De mens moet uiteindelijk zelf de verwachtingen wat hij bij ieder willekeurig onderwerp of gebeurtenis heeft, waarmaken. De verwachtingen die de mens van iets heeft, die moet hij zelf expliciet maken en hier dus bewust van zijn zodat hij er duidelijkheid over heeft van zijn eigen

¹⁰ Omschrijving van het begrip verwachting: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (nov 2008)

¹¹ Omschrijving van het begrip verwachting: Ella Wijsman, *Psychologie en sociologie*, Groningen 2001, blz. 123

¹² Omschrijving van het begrip verwachting: Donald Palmer, *Filosofie voor beginners*, Utrecht 2005, blz. 250

verwachtingen. Hoe bewust kan een mens zijn, alvorens hij de sprong waagt om aan de theologieopleiding te beginnen, is dan mijn vraag.

Het bewustzijn van de mens is dan wel belangrijk, want wil je het uiteindelijke doel behalen dan moet je in mijn ogen, je zeer bewust zijn van jezelf en de verwachtingen die je daarbij hebt.

De Nederlandse van Dale geeft bij het woord verwachtingen omschrijvingen als hoop, en de verwachting van iets goeds. Het woord verwachting heeft dan van doen met iets graag wensen en wensen staat voor een soort van verlangen naar iets.

Ik kan mij niet van de indruk ontdoen, dat ik de woorden verwachtingen en iets wensen toch wezenlijks van elkaar vind verschillen. Verwachtingen van een student en zijn gedachten ergens over die mijns inziens expliciet gemaakt kunnen worden door de student en zijn omgeving en daar kan dan wel of niet aan worden voldaan.

Verlangens kunnen expliciet gemaakt worden maar daar kan nooit aan worden voldaan, omdat een mens geen verlangen meer heeft als hij aan zijn verlangen tegemoet komt en het verlangen vervuld is. Verlangen is een gegeven wat een mens niet mag ontberen. Een mens kan niet zonder verlangens leven; Leven is immers eendeloos verlangen. Wanneer de mens niets meer verlangt, is hij geen mens meer.

Martien Verreyken¹³ vertelt ons het volgende over verwachtingen:

"Alle mensen koesteren verwachtingen, zowel ten aanzien van zichzelf als van anderen. Van dingen in het bijzonder en van de wereld in het algemeen. Mensen verwachten dikwijls heel veel en raken daardoor inderdaad vaak teleurgesteld en gefrustreerd. De mens raakt van streek door het gedrag van anderen in de omgeving, omdat ze zich anders gedragen of anders reageerden dan ze verwacht hadden. Elke verwachting maakt de mens vatbaar voor verdriet en andere onaangename gevoelens. Mochten mensen zich kunnen ontdoen van hun verwachtingen, dan zouden ze meteen bevrijd zijn van alle onaangename gevoelens van teleurstelling. Men zou er in feite veel beter aan toe zijn, mocht men geen verwachtingen koesteren omdat er dan niets is wat in tegenspraak kan zijn met onze verwachtingen. Geen verwachtingen hebben zou ons de mogelijkheid geven om van iedere gebeurtenis het beste te maken. Daardoor zou men op de duur meer invloed kunnen uitoefenen op wat er gebeurt. Maar mensen zitten nu eenmaal vol verwachtingen; verwachtingen zijn in feite ook een vorm van hoop en die twee dingen worden vaak met elkaar verward. Vooral naar anderen toe hebben we veel verwachtingen. Men gaat er dan ook meestal vanuit dat de andere zal reageren op iets dat men zelf zal doen, waardoor men heel vaak teleurgesteld wordt. Een mens mag er nooit vanuit gaan dat anderen zullen doen wat hijzelf zou doen in dezelfde situatie. De mens zegt vaak 'ik zou dit, en ik zou dat', maar jij bent jij en iemand anders is iemand anders en redeneert dan ook anders. Omdat men die realiteit vaak niet wil of kan onder ogen zien, raakt men gefrustreerd en ontgoocheld in anderen. Maar het zijn meestal onze verwachtingen naar anderen toe die te hoog liggen. De filosoof Oliegslagers zegt daarover: "Verwacht niet van anderen wat je er zelf voor doet". Er is helemaal niks mis met verwachtingen, zolang je maar incalculeert dat er niet altijd aan voldaan zal worden. Op die manier loop je veel minder kans om gekwetst en ontgoocheld te worden"

¹³ Omschrijving van het begrip verwachting: Martien Verreyken, Emoties, Antwerpen 2007, blz. 67 & 69

Zoals bovenstaande verwoord wordt, is het een uitleg waar ik mij in kan vinden. Het is juist in het individualisme dat ieder mens verschillend is en anders geaard. Deze realiteit zullen we onder ogen moeten en kunnen zien en ons daar veel bewuster van moeten zijn. Het is dus van het groot belang om verwachtingen die er bij een mens leven, expliciet te maken.

3.2 Is het belangrijk om verwachtingen van een student vooraf aan de studie expliciet te maken?

Deze vraag heeft voor mij als antwoord, dat het belangrijk is om mensen te informeren over de gang van zaken bij een dergelijke opleiding. De informatie die verstrekt wordt gaat over de alledaagse gang van zaken bij de opleiding. Over verwachtingen van de student zelf is weinig gecommuniceerd.

3.3 Waar kunnen de verwachtingen van een student mee verbonden zijn?

De verwachtingen van de student kunnen verbonden zijn met de religieuze achtergrond van de student. Ikzelf ben in de veronderstelling, wanneer een student zich opgeeft bij een theologieopleiding waarbij als het uiteindelijke doel in het vooruitzicht wordt gesteld een baan als professional bij de rooms-katholieke kerk, dat diegene toch ook affiniteit met de rooms-katholieke kerk heeft en daarmee dan tevens een religieuze achtergrond heeft.

Nou kan dat een zwart/wit denken van mijn kant zijn. Er kunnen meerdere redenen zijn waarom zich iemand opgeeft bij de opleiding. Hetzij een verdieping enigszins over zin en levensvragen. Hetzij meer achtergrond willen weten over de verscheidenheid van de verschillende denkwijzen. Het kan van alles zijn waarom een student zich aanmeld bij de opleiding voor de theologie.

Waar gaat het mij nu eigenlijk om? Het gaat hier om mijn eigen verwachting, die niet beantwoord wordt door de opleiding. Ik zal dan uiteindelijk toch iets over mijn eigen verwachtingen, ten aanzien van de opleiding, moeten zien te verwoorden om mij er bewust van te worden waar ikzelf op de een of andere manier tekort geschoten ben en het doel niet heb bereikt, waar het mij om te doen was.

De verwachting van de opleiding van mij was dat de opleiding mij vaardigheden aan zou leren waarbij ik bij het geloof en aan het geloof, mijn eigen sprakeloosheid ten aanzien van geloven woorden werden aangegeven, opdat ik deze woorden kon intrigeren in en bij mijzelf.

Wat betekent geloven voor de student in zijn algemeenheid. Welk godsbeeld heeft een student. Mocht het godsbeeld toevalligerwijs eens ter sprake komen van een student tijdens een college, kon dat moment niet aangegrepen worden voor een gesprek over godsbeelden.

Door middel van dit eindwerkstuk, wil ik zelf een poging wagen om door middel van de theorie mijn eigen vaardigheid in de praktijk te creëren en aan mijn sprakeloosheid voor bij te komen. Het zal ten goede komen aan mijn eigen onzekerheid hierover.

3.4 Wordt er bij de opleiding expliciet gemaakt waar de voorkeur ligt van de student, met name bij het theoretische gedeelte van de theologie, of het praktisch onderdeel van het domein geloven?

Deze vraag geeft eigenlijk een verwachting van mijzelf weer. Na deze constatering en bewustwording van dit feit, dat het een verwachting van mijzelf is, is de vraag aan de orde voor

mijzelf waarom verbleef ik vier jaar bij een opleiding die niet aan mijn verwachting voldeed? Was het misschien mijn *afwachtende* houding die mij deed handelen, zoals ik handelde?

Dan zouden mijn verwachtingen uiteindelijk verstrengeld zijn met mijn afwachtende houding bij mij en bleef ikzelf hangen in een passieve houding ten aanzien van de verwachtingen van de opleiding en ten aanzien van mijzelf en vond er door de afwachtende houding van mij geen verandering plaats bij mijzelf. Hopelijk zal inzicht, met betrekking tot dit eindwerkstuk, mede kunnen bijdragen aan een veranderde houding van mijzelf.

3.5 Is de vooropleiding voldoende van een student?

Bij inschrijving van de opleiding is mij gevraagd naar de vooropleiding. Deze is van dienaard, dat mijn vooropleiding niet naadloos aansluit op een HBO studie. Er was nog sprake van een toets in Tilburg, waar ik door omstandigheden niet aan mee heb gedaan. Er werd hier verder geen navraag na gedaan door de opleiding. Mede door toedoen van het vrijwilligerswerk, wat ik in de kerk ondernomen heb, werd mij de kans gegeven om de studie te volgen.

3.6 Heeft de docent bepaalde verwachtingen van een student?

Hier kan ik zelf geen zinnig antwoord op geven. Ik zou het kunnen vragen aan docenten. In de studiegids van de Fontys wordt een vermoeden weergegeven dat de student na tien modules van een bepaald onderdeel, inzicht heeft in de geboden stof en zijn eigen vaardigheden hierin heeft ontwikkeld.

Alvorens je aan de studie begint, begin je met vertrouwen. Al naar gelang de studie zijn einde nadert, denk ik; *'ik weet nu heel veel en nog weet ik niets'*. Zou ik Sokrates nu mogen ontmoeten, dan werd ik wijs genoemd door Sokrates: *"Ik weet, dat ik niet weet."*

En in alle bescheidenheid ligt daar mijn onzekerheid en dan tevens is hier mijn onzekere houding in gemarkeerd. Een docent wees mij op mijn emoties, daar zou ik aan moeten werken, die zouden een valkuil voor mij kunnen worden. Daar moet ik dan voor mijzelf iets meer van zien te weten zien te komen. Mijn volgende deelvraag gaat hierover.

4. Deelonderwerp: Emotie

Bij de module waarheid, waarbij de studenten een werkstuk moesten maken ter afronding van deze module, kreeg ik een beschrijving van mijn persoonlijkheid van een docent.

Daar waar ik mijzelf beschreven had als onmondig en niet op iedere vraag een antwoord had, beschreef de docent mij dat dit in zijn algemeenheid nog wel meeviel, maar dat ik niet goed met emoties omging en dat dit mijn valkuil was. Vandaar dat ik enig inzicht wil verwerven over emoties.

Eigen interpretatie emotie: De student volgt een nuchtere studie waar feiten en wetenswaardigheden worden bestudeerd. De persoon/student zelf is niet in het geding.

Daar waar wordt geopperd in het vierde leerjaar tijdens de groepssupervisie voor het pastorale werk, is de persoon zelf het instrument. Nergens, in en bij geen ander beroep, heeft de persoon in zijn ambt zijn eigen persoonlijkheid als instrument nodig.

Heeft de pastorale werker dan als mens geen emoties? Ik veronderstel dat ik als mens emoties heb. Waardoor zouden emoties eventueel een valkuil voor mij kunnen worden? Wat is de reden geweest om mij te markeren als emotioneel en welke valkuil kan bij mij het werk bemoeilijken? Ik ga op zoek naar emotie.

4.1 Wat is een emotie?

Paul Ekman¹⁴ beschrijft in zijn boek de navolgende gemeenschappelijke kenmerken van emoties:

- *"Er is een gevoel, een reeks van sensaties die we ervaren en waarvan we ons vaak bewust zijn.*
- *Een emotionele episode kan kort zijn, soms maar een paar seconden durend, soms veel langer. Als ze uren aanhoudt, gaat het om een stemming en niet om een emotie.*
- *Het gaat om iets dat van belang is voor de persoon.*
- *We beleven emoties als ons overkomend, niet als door ons verkozen.*
- *Het taxatieproces, waarin we voortdurend onze omgeving aftasten op de dingen die van belang zijn voor ons, is gewoonlijk automatisch. We zijn ons niet bewust van onze taxatie, behalve wanneer ze langer duurt.*
- *Er is een refractaire periode waarin de in het geheugen opgeslagen informatie en kennis in eerste instantie worden gefilterd en waarin we alleen toegang hebben tot wat de gevoelde emotie staft. De refractaire periode duurt misschien een paar seconden, maar kan ook veel langer aanhouden.*
- *We worden pas gewaar emotioneel te zijn als de emotie al is begonnen, als de eerste taxatie is afgerond. Wanneer we ons eenmaal bewust worden in de greep van een emotie te zijn, kunnen we de situatie hertaxeren.*
- *Er bestaan universele emotiethema's die ons evolutionaire verleden weerspiegelen, naast vele cultureel geleerde variaties die onze individuele ervaring weerspiegelen. Anders gezegd, we worden emotioneel over dingen die van belang waren voor onze voorouders en over dingen die van belang zijn gebleken in ons eigen leven.*
- *Het verlangen om een emotie te ervaren of niet ervaren motiveert veel van ons gedrag.*

¹⁴ Beschrijving van de gemeenschappelijke kenmerken van emoties: Paul Ekman, *Gegrepen door emoties*, Amsterdam 2008, blz. 229.

- Een efficiënt signaal -duidelijk, snel en universeel- laat anderen weten hoe de emotionele persoon zich voelt”.

Wat mij persoonlijk dan opvalt aan deze omschrijvingen zijn de volgende vier punten. Een emotie overkomt je. In de emotie zit een belang van de persoon en we worden het pas gewaar emotioneel te zijn als de emotie al is begonnen, als de eerste taxatie is afgerond. Wanneer we ons eenmaal bewust worden dat wij in de greep van een emotie zijn, kunnen we de situatie hertaxeren. Als een emotie langer aanhoudt dan is er geen sprake meer van een emotie maar van een stemming.

Je wordt door emotie overvallen en er zit geen keuzemoment in. Een emotie komt over je heen, het gebeurt aan een persoon waarbij naar mijn inzicht geconcludeerd moet worden dat door het belang wat de persoon heeft bij het willekeurige onderwerp, waardoor de emotie gebeurt aan hem, de persoon in wezen overgeleverd is aan zijn emotie en tot in bepaalde mate kansloos. Tot dat hij zich bewust wordt van zijn emotie en daar uiting aan kan geven. Dan is de persoon in kwestie een stukje verder met zijn persoonlijkheid. Zolang de persoon zich in wezen niet bewust is van de emotie en niet aan zelfreflectie doet, is en blijft de persoon aan een stemming onderhevig en daar zit volgens mij wel een moment van waarheid in.

Ik ben mijzelf niet altijd bewust geweest van mijn emoties en ik moet mij hier terdege bewust van worden.

4.2 Hoe ontstaat een emotie?

Paul Ekman geeft in zijn boek een nadere uiteenzetting van het begrip emoties:

“Emoties¹⁵ kunnen zeer snel opkomen en ze doen dat ook vaak; zo snel zelfs dat ons bewuste zelf er niet aan te pas komt, of zelfs maar getuige is van wat in onze psyche op een bepaald moment een emotie uitlokt. Die snelheid kan ons leven in een noodsituatie redden, maar als we te heftig reageren, kan ze ons leven ook verwoesten. We hebben weinig zeggenschap over datgene wat ons emotioneel maakt, maar het is mogelijk, hoewel niet gemakkelijk, om veranderingen te bewerkstelligen in wat onze emoties uitlokt en hoe we ons gedragen wanneer we emotioneel zijn”.

Het is dus mogelijk om veranderingen bij emoties te bewerkstelligen, maar het is niet gemakkelijk.

4.3 Vallen emoties buiten het terrein van de wetenschap Theologie?

Voordat ik mij aan een antwoord waag, zal ik eerst proberen te verwoorden wat nu een wetenschap is en wat theologie is.

Het antwoord op de vraag van een medestudent in het eerste leerjaar aan een docent: “Wat is nu theologie?” was: “Godsleer”. Dit bracht bij mij in de veronderstelling dat ik veel beschrijvingen van en over God zou horen, en dat ik daar veel over te weten zou komen. En in wezen was het mij daar om te doen. Ik zou in de loop der jaren meer te weten komen over wie God was. Dit was dus de verwachting van mij, die niet bewaarheid werd. Ik heb nu het idee opgevat, dat het een zoeken wordt voor mijzelf naar woorden die oprecht iets kunnen duiden over God.

¹⁵ Omschrijving van het ontstaan van een emotie: Paul Ekman, *Gegrepen door emoties*, Amsterdam 2008, blz. 12

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is wetenschap¹⁶ "het weten en de kennis". Volgens de *encyclopedie van de filosofie* is de wetenschap¹⁷ "in het algemeen de 'kennis' over iets, meer in het bijzonder het systematisch geordende geheel van kennen, getoetst door middel van methodologisch onderzoek om dat geheel te verifiëren, kritisch te analyseren of te deconstrueren". Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is theologie¹⁸ "de leer over God en goddelijke zaken en godgeleerdheid. Theos is God, logos is leer". Volgens de *encyclopedie van de filosofie* was theologie¹⁹ oorspronkelijk "de benaming voor de kennis aangaande de goddelijke werkelijkheid die een geïnspireerde persoon (een profeet of een dichter) van de godheid zelf had ontvangen. Thans ontwikkelen veel theologische instituten zich tot faculteiten voor algemeen en fundamentele religiestudies, waarbij nieuw interdisciplinaire verbindingen met de filosofie, met name de godsdienstfilosofie, en met de geschiedenis -en literatuurwetenschappen nagestreefd worden. De oorzaak daarvan is niet alleen dat de betekenis van godsdienst in de westerse maatschappijen opnieuw sterk aan de orde is en om serieus academisch onderzoek vraagt; de aloude relatie tussen theologie en kerk is op veel plaatsen losser aan het worden, zodat de eerste doelstelling van theologiestudies, het opleiden van priesters en predikanten, naar de achtergrond verschuift en naar een nieuwe inhoud van de theologie moet worden gezocht. Ook het ontstaan van de humanistische filosofie als discipline die zich op een vrijere manier dan de klassieke theologie met de studie van levensbeschouwing en religie bezighoudt, is te begrijpen tegen de achtergrond van dit effect van de secularisatie en van de ontkerkelijking".

Aldus weet ik nu toch iets meer over en bij de ontwikkeling van de theologieopleiding. Voorheen beschrijvingen over God en godsleer. Het antwoord van de van Dale en het antwoord van de docent van de opleiding, zijn in wezen achterhaalde antwoorden is nu mijn mening. Het antwoord van de encyclopedie geeft de ontwikkeling weer van het menselijk denken, de secularisatie en de ontkerkelijking. Er is in wezen veel veranderd bij de theologie opleiding. De opleiding geeft een breed beeld en kennis van verschillende religies. Het humanisme wordt uitvoerig besproken.

Het is dan de gedachte die mij onzeker maakt dat ik een utopie najaag. De secularisatie is een feit en de ontkerkelijking blijft door gaan. Priester, predikant of pastorale werker is niet het eerste doel wat nagestreefd wordt bij de opleiding voor de theologie. Een breder denkkader over theologie is in eerste instantie het doel waarnaar gestreefd wordt bij de opleiding voor de theologie; kijkend in de latere beroepspraktijk.

Dit denken van een mens is verweven met emoties, maar voordat we er over na kunnen denken is de emotie aan ons gebeurd. Het denken over een emotie komt naderhand. De studenten en docenten zijn allen mensen, waaraan emoties gebeuren. Dus het kan mijns inziens niet zo zijn, dat emoties buiten het terrein van de wetenschap voor de theologie vallen. En toch blijven de emoties van de mens voor mijn gevoel bij de opleiding buiten beschouwing, ook al zijn daar bezinningsdagen voor, de opleiding is gebaseerd op rationeel denken over godgeleerdheid.

¹⁶ Omschrijving van het begrip wetenschap: van Dale uitgevers, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (dec 2008)

¹⁷ Omschrijving van het begrip wetenschap: Encyclopedie van de filosofie, Laurens ten Kate & R. Bremmer, Amsterdam 2007, blz. 539

¹⁸ Omschrijving van het begrip theologie: van Dale uitgevers, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (dec 2008)

¹⁹ Omschrijving van het begrip theologie: Encyclopedie van de filosofie, Laurens ten Kate & R. Bremmer, Amsterdam 2007, blz. 505 & 506

In het boek *emotioneel in balans* wordt er een verband van emoties aangegeven:

"Je voelt²⁰ wat je denkt. Waarom reageert de één anders dan de ander op dezelfde gebeurtenis? Waarom reageert iemand op het verlies van zijn of haar baan met depressieve gevoelens, terwijl een ander er wel verdrietig over is maar niet depressief? Dat heeft alles te maken met de manier waarop we tegen gebeurtenissen aankijken. Hoe negatiever we waarnemen en denken, hoe extremer onze negatieve emoties zijn".

Aangezien mijn specifieke doelgerichtheid al niet erg bewust was en ik mij niet bewust was wat een emotie met een mens kan doen, moet ik bij mijzelf te rade gaan en kan ik de opleiding geen verwijt hierover maken, maar mijzelf in deze ook niet. De bewustwording van emoties en een negatieve denkwijze van een docent hierover bij mij, daar moet ik mij meer bewust van zien te worden is mijn mening.

4.4 Wat is een feit?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een feit²¹ "een daad, een handeling, een gebeurtenis of omstandigheid waarvan de werkelijkheid vaststaat". Daar kun je, je dan weer bij afvragen, wat is de werkelijkheid? Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is de werkelijkheid²² "als de realiteit zoals een willekeurige mens hem ziet met zijn eigen beperkte blik".

4.5 Kan een feit aan emoties onderhevig zijn?

Het antwoord hierop lijkt mij dan nu dat een daad, een handeling, een gebeurtenis of omstandigheid altijd onderhevig is aan emoties, daar de mens emoties in zich heeft en het inherent aan het mens-zijn is. Het is aan het individu zelf hoe of hij met zijn emoties omgaat en in hoeverre hij zich bewust is van zijn emoties.

4.6 Wordt de student opgeleid voor professional als een zakelijk mens, waarbij hij hoofdzaken van bijzaken moet kunnen onderscheiden?

De opleiding heeft een tweërlei doel voor ogen waar ik mijzelf niet zo bewust van was en waarbij ik mijzelf dan ook niet voldoende over geïnformeerd heb. Maar als je alles van tevoren weet, begin je in mijn ogen ook nergens aan.

Aan alles kleeft een voordeel en een nadeel. Uiteindelijk is het toch de ook de befaamde sprong in het diepe en je zult jezelf op de een of andere manier je vaardigheden eigen moeten maken, waardoor je op eigen gelegenheid en op eigen maat kunt zwemmen naar de overkant.

Het onderscheiden van hoofd en bijzaken is in mijn opinie een onderdeel wat wel aan de orde komt bij de opleiding. Het ligt dan weer aan de mens zelf hoe hij hiermee omgaat, hoe hij deze vaardigheden bij en in zichzelf integreert.

Ik heb nu bewust een doel voor ogen om door middel van dit werkstuk woorden te vinden bij geloven. Het onderscheid te vinden bij theologie, wetenschap en geloven. Bijzaken zijn voor mij persoonlijk theologie, de hoofdzaak voor mij is woorden zoeken bij het domein geloven. Ik hoop door middel van dit eindwerkstuk alleen te kunnen zwemmen bij en in het domein geloven.

²⁰ Omschrijving van het verband dat er is met emoties: *Emotioneel in balans*, Fred Sterk & Sjoerd Swaen, Utrecht 2003, blz. 15.

²¹ Omschrijving van het begrip feit: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (dec 2008)

²² Omschrijving van het begrip werkelijkheid: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (dec 2008)

5. Deelonderwerp: Domein Geloven

5.1 Doet de opleiding Theologie/Levensbeschouwing recht aan het domein geloven?

Aangezien het mijn gedachten zijn dat ik voor het kerkelijk werk inzichten zou verwerven over Godsbeelden, handen en voeten kon geven aan het domein geloven in de kerk en dat ik het idee heb dat ik dat nog niet kan. (Het is dan weer het denken wat mij parten speelt, hier ben ik mij dan nu bewust van, dat het ook aan mijn eigen denken is wat mij weerhoudt om te spreken over geloven) Ik kan mij hierbij niet aan de indruk ontdoen dat de studenten weinig in discussie zijn geweest bij de opleiding over hun eigen Godsbeeld en wat en waarin we dus zelf geloven. De verschillende geloven en religies en het humanisme zijn aan de orde geweest. Daarvan hebben we de kennis genoten. Maar gaat dan kennis toch boven geloven? Over ons eigen geloven is weinig gepraat tijdens de opleiding. Persoonlijke geloofsvragen zijn niet bij mij opgekomen, ik had daar geen taal voor. Om nu meer woorden te vinden bij geloven en aan mijn eigen sprakeloosheid voorgoed een einde te maken, ga ik mij begeven op het pad van geloven.

5.2 Wat is geloven?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is geloven²³ "een vast vertrouwen in het bestaan van iemand of iets. Geloven is iets voor waar houden op het gezag van een ander. Geloven is menen, denken. Geloven is een godsdienst aanhangen".

Volgens de *encyclopedie van de filosofie* wordt geloven als volgt uitgelegd:

"Geloven"²⁴ is in het algemeen een omvattende uitdrukking voor de verhouding van de mens tot een goddelijke macht en tevens de aanduiding voor de inhoud van een bepaalde godsdienst of geloofsleer, in het bijzonder met betrekking tot de zogenoemde openbaringsgodsdiensten. In het godsdienstig spraakgebruik wordt geloof doorgaans gebruikt voor de verhouding van de mens tot de god van de Bijbel en voor de op de Bijbel gebaseerde monotheïstisch godsdiensten.

Het Hebreeuwse woord voor geloof houdt verband met de stam amen (waarachtig, zeker) en betekent 'voor waarachtig houden'. Abraham geloofde in de Heer; de profeten riepen het volk telkens weer op om onder moeilijke omstandigheden door geloof vast te houden aan God. Geloven is hier dus iets anders dan het voor waar houden van een aantal geloofswaarheden, eerder het vertrouwen dat de god van het Verbond Zijn beloften zal nakomen".

In het *Nieuwe Testament* is geloven²⁵ als volgt omschreven:

"Een daad van (1) gehoorzaamheid, gewekt door de blijde boodschap van Gods genade in Jezus Christus, waarin de aangesprokene deze heilstijding ontvangt. In de evangeliën beduidt de term geloof zowel (2) vertrouwen in god als de moed en de kracht die daaruit voortspruiten. Het is

²³ Omschrijving van het begrip geloven: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (dec 2008)

²⁴ Omschrijving van het begrip geloven: Encyclopedie van de filosofie, Laurens ten Kate & R. Bremmer, Amsterdam 2007, blz. 197

²⁵ Omschrijving van het begrip geloven: Nieuwe Testament

onlosmakelijk verbonden met de (3) hoop op de verwerkelijking van Gods beloften en drukt zich uit in daden van liefde”.

In de *encyclopedie van de filosofie* wordt gekeken hoe om wordt gegaan met het begrip geloof in de wetenschap²⁶:

“De populaire voorstelling is lang geweest dat het weten van de natuur- en menswetenschappen verbonden is met zekerheid. Geloof bevat een groot element van onzekerheid in zich. In de negentiende eeuw meenden sommigen bij de machtige opkomst van de natuurwetenschappen zelfs dat op den duur het geloof volledig plaats zou moeten maken voor het weten. Daartegenover heeft Kant laten zien dat de wetenschap bepaalde grenzen nooit zal kunnen overschrijden, omdat ze gebonden blijft aan de in de ervaring gegeven structuur van de menselijke geest. Het geloof heeft een eigen domein, is heilskennis die vanuit de historische openbaring niet zozeer informatie toevoegt aan de wetenschappelijke kennis als wel een oorspronkelijke interpretatie mogelijk maakt van de werkelijkheid in haar verhouding tot god, vooral waar het gaat om de weg die de individuele mens en de mensengemeenschap voert naar het heil. Deze eigen benadering van de werkelijkheid heeft de drang in zich te willen verstaan wat men vanuit de overlevering gelooft en te streven naar een redelijke wetenschappelijke uitdrukking ervan, dat wil zeggen in een goed geordende samenhang van de uitspraken met de bedoeling verantwoording af te leggen tegenover iedereen. Hier ligt de drijfveer voor de systematische theologie”.

Uit bovenstaande blijkt dat geloven een eigen domein heeft en dat het domein geloven een groot element van onzekerheid bevat. Kant heeft aangetoond dat de wetenschap niet het hoogst haalbare feit is, omdat ze gebonden blijft aan de in ervaring gegeven structuur van de menselijke geest. Met dank aan Kant om het domein geloven alsnog een plek te geven en het als heilskennis te markeren. Het is vertrouwen en hopen, iets voor waar houden op een gezag van een ander en menen en denken. Dat is dus geloven. Geloven zit hem dan ook in het iets menen en in het denken.

Geloven is dan een vooraf gebeuren bij de mens aan de wetenschap. Iets menen en iets denken is iets geloven, waarbij de mens geen zekerheid over iets heeft. Geloven is niet zeker weten.

Ieder individu dat kan spreken kan wat zeggen, denken en menen over geloven. Want de mens kan woorden gebruiken door middel van zijn verstand en ook door lichaamstaal kan de mens zich uiten.

5.3 Valt het domein Geloven onder de Theologie/Levensbeschouwing opleiding?

Het domein Geloven is geen onderdeel van de opleiding zoals ik het voor ogen had. Voornamelijk bij geloven, godsbeelden en religieuze ervaringen c.q. voorstellingen van een student zelf. Die komen met name in de vier jaren van de bachelor niet ter sprake. Ze komen pas ter sprake bij de groepssupervisies tijdens de stageperiode.

²⁶ Omschrijving van het begrip geloof in de wetenschap: *Encyclopedie van de filosofie*, Laurens ten Kate & R. Bremmer, Amsterdam 2007, blz. 198

De theologie is een wetenschap waar het weten en kennisoverdracht de prioriteit heeft. Het gaat daarbij in zekere mate dan wel over de heilskennis en het domein geloven. Het is dan weer de kennis erover. Religieuze ervaringen van mensen wordt als kennis weergegeven. De religieuze ervaring van de student zelf wordt over het algemeen buiten beschouwing gelaten. Bij de religieuze ervaring zou meer aandacht aan besteed kunnen worden. Een student heeft waarschijnlijk ook affiniteit met persoonlijke religieuze ervaringen. Het zou mij meer geholpen hebben om woorden te geven aan het domein geloven.

Wanneer ik de zin nog een keer goed lees: Geloven is dan een vooraf gebeuren bij de mens aan de wetenschap. Iets menen en iets denken is iets geloven, waarbij de mens geen zekerheid over heeft. Geloven is niet zeker weten.

De student is dan in zijn handelende, denkende en menende aanwezigheid bij de opleiding bezig geweest met het domein geloven. De student gelooft daarmee in zichzelf, denkt en heeft een mening ergens over. Dat is dan geloven.

Met bovenstaande omschrijving is er voor mij nog geen handen en voeten gegeven aan het domein geloven. En daar ben ik naar op zoek, om het domein van geloven een plaats te geven in de maatschappij die hem toekomt, waarbij ik mijn eigen onzekerheid door middel van het domein geloven als een zekere jas kan dragen.

Ik blijf zoeken: waar ligt mijn onzekerheid in deze? Bestaat er nu een God of bestaat hij niet? Als hij niet bestaat, waar moet ik het dan over hebben als pastorale werker in spé. Als hij wel bestaat, dan moet er min of meer kennis te vergaren zijn over God.

Ook Kolet Janssen verwijst in haar boek naar het begrip geloven:

"Het is absoluut uit de mode om te geloven²⁷ in iets dat je niet kunt bewijzen. Alleen al het idee dat je, je hele leven vergist zou hebben, is voor de meeste mensen onverdraaglijk. Dan heb je jezelf immers onsterfelijk belachelijk gemaakt! Een dergelijk risico willen we liever niet lopen. Maar kunnen we dat vermijden? Is er over het bestaan van God echt niet wat meer zekerheid te verkrijgen?"

Of God bestaat of niet valt niet sluitend te bewijzen. Ik ken mensen die geloven, mensen die overtuigd niet gelovig zijn, en een heleboel mensen die er en beetje tussenin zitten. Allemaal slagen ze er in iets van hun leven te maken en er een samenhangende visie op te hebben. Uit hun manier van leven kan ik niet afleiden of God al dan niet bestaat. Wat voor mij bijna een echt bestaan van Godsbestaan is een of andere ervaring waarbij ik God heel nabij gevoeld heb, betekent voor iemand anders minder dan niets. God is niet te bewijzen. Maar voor gelovigen is er een troost. Gods niet bestaan valt ook niet te bewijzen. En daarmee staan we quitte en hebben wij, gelovigen en niet gelovigen, evenveel recht van spreken"

Hiermee ga ik spreken als mens, met mijn rede en mijn emotie. Het bewijs heb ik hier in handen. Gods bestaan is niet te bewijzen en Gods niet bestaan is ook niet bewijzen. Dat is de grond

²⁷ Verwijzing naar het begrip geloven: Help ik geloof! Geloven met gezond verstand, Kolet Janssen, Kampen 2000, blz. 12

waarnaar ik zoek en kan ik mijn spreekvaardigheid mee vergroten en mijn onzekerheid in deze overwinnen. De onzekerheid is vooral gelegen in het feit: waar praat ik over als God niet bestaat? Hoe geloofwaardig ben ik, als ik zeker weet dat God niet bestaat. Het valt dus niet te bewijzen en daar krijgt mijn onzekerheid grond onder de voeten en wordt mijn zekerheid groter. Was ik dan uit op een godsbewijs/godsbestaan? Nee, ik ben op zoek naar een plek voor het domein geloven in de moderne samenleving, waar de oude verhalen werken.

5.4 Wat is een levensbeschouwing?

Jef de Schepper gaat in zijn boek in op het begrip levensbeschouwing:

"Bij het woord levensbeschouwing²⁸ denken veel mensen meteen aan kerk en godsdienst. Dat is niet verwonderlijk, want kerk en godsdienst hebben in onze maatschappij lange tijd een belangrijke rol gespeeld op het terrein van levensbeschouwing. Toch is levensbeschouwing veel meer dan kerk en godsdienst. Levensbeschouwing is een breed en ruim begrip, breder bijvoorbeeld dan het hebben van waarden en normen. Zelfs zoiets als een levensvisie is eigenlijk nog maar een onderdeel ervan.

Op de eerste plaats moeten we levensbeschouwing niet zozeer opvatten als een zelfstandig naamwoord, maar moeten we dit zien als een werkwoord: Het leven beschouwen, levensbeschouwing is een activiteit, een proces waarvan levensvisies het product zijn.

Maar ook het omgekeerde is het geval: bij wijze waarop jezelf naar het leven kijkt, kun je, je min of meer laten leiden door bestaande levensvisies. Zonder dat we dat vaak in de gaten hebben, gebeurt dat ook. Daarmee zijn we bij het tweede kenmerk van levensbeschouwing gekomen; levensbeschouwing heeft te maken met onze bewuste en expliciete opvattingen en overtuigingen, maar blijft voor een groot deel ook onbewust, verborgen en expliciet in wat wij doen of zeggen. Onze bewuste levensbeschouwing is als het ware het topje van de ijsberg, het meeste ervan blijft verborgen onder de woelige wateroppervlakte van het leven van alledag.

Levensbeschouwing is: aandacht besteden aan de zin van dingen en gebeurtenissen met gevoel, verstand en verbeelding. Je levensbeschouwing is het (voorlopige) resultaat daarvan: de betekenis die het leven voor je heeft".

Bij de laatste drie regels, komen gevoel, verstand en verbeelding naar voren, daar staat een levensbeschouwing dus voor. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat er bij de opleiding veel bij mij aan het verstand is bijgebracht, maar dat ik bij gevoelens en de verbeelding het spoor bijster ben geraakt. Dit aspect van levensbeschouwing, is volgens mij niet aan de orde geweest. Het kan zijn dat ik de opleiding tekort doe in deze, maar voor mijn eigen gevoel heeft mijn onzekerheid hiermee van doen.

5.5 Wordt er bij de opleiding de student vaardigheden aangereikt voor het domein van Geloven in de toekomstige praktijk voor pastor in opleiding?

Al eerder heb ik aangegeven dat voor mij de stageperiode als een sprong in het diepe werd aangevoeld. Het is dat jezelf en vanuit jezelf de sprong moet wagen om in de rol van pastor te gaan staan.

²⁸ Omschrijving van het begrip levensbeschouwing: Levensbeschouwing ontwikkelen, Jef de Schepper, Hilversum 2004, blz. 17 & 18

Het woord rol bracht bij mij allerlei associaties teweeg. Het zou lijken op een toneelstuk waarvan ik de geleerde tekst van de opleiding uit het hoofd zou kunnen leren maar dat voelde en kon ik ook niet. Het gevoel zou zijn dat ik de mensen in de willekeurige groepen iets overbracht, wat van een ander was. Het voelde voor mij niet als oprecht, puur en authentiek. Dit zijn dan mijn persoonlijke normen en waarden en deze normen en waarden hoeven niet voor een ander mens te gelden, maar brengt in wezen de blokkade bij mij teweeg.

Ik kan mij realiseren dat ik in wezen dan aan hermeneutiek doe, ik leg iets uit van een ander en leg er mijn persoonlijke interpretatie bij. De vaardigheid van hermeneutiek heb ik theoretisch goed onder de knie en de vaardigheid is mij aangereikt bij de opleiding. Theoretisch dan. Toch voelt het in de praktijk alsof ik het niet genoeg kon.

Wat ik wil overbrengen moet van mij zelf zijn, echt en puur. Daar ligt een onzekerheid bij mij. En ik moet mijzelf realiseren dat ieder mens van een ander mens iets overneemt. Ieder mens wordt weer gevormd door de ander en verliest hierdoor enigszins zijn persoonlijke eigenheid en zijn eigen uniciteit. Het lijkt erop dat mijn vorming, een te strakke vorming is geweest en dat ik het strakke pak van normen en waarden eens onder de loep moet nemen voor *mijzelf* en op zoek moet gaan naar Clemy.

Wat is oprecht en wat is puur en wat is eerlijk en wat is waar? Deze levensvragen zullen altijd blijven en hebben een voorlopigheidsdefinitie, zoals wordt verwoord door Jef de Schepper in zijn boek *levensbeschouwing ontwikkelen*. Dit geeft mij enig inzicht in mijzelf. Het lijkt erop dat ik op zoek ben naar authenticiteit van mijzelf en dat dit ergens een te strak geheel is van normen en waarden waardoor ik mij zelf blokkeer. Waar ben ik naar op zoek? Woorden kunnen geven aan en naast geloven. Waar moet ik de woorden dan zoeken? Uiteindelijk toch bij mijzelf is mijn conclusie. Tegelijkertijd wil ik voorkomen dat het te persoonlijk overkomt en voor anderen geen betekenis heeft. De ander heeft mij gevormd, die ander is ook weer gevormd door een ander. Hierdoor is mijn conclusie, dat ik geen woorden alleen van mijzelf heb. Het is het verantwoordelijkheidsbesef ten aanzien van de oude verhalen wat mijn drijfveer is. En is dat nou iets puurs van mijzelf? Ook niet helemaal.

De ander heeft mij hierin ook een spiegel voorgehouden: 'ik zie, ik zie wat jij niet ziet'. Het spel spreekt mijzelf persoonlijk hierin aan en de verbeelding. Kan ik hiermee verder komen?

H.M. Kuitert geeft in zijn boek een verdieping ten aanzien van de geloofswereld in de toekomst en een verdieping van de 'hemel':

"Ik zie een betere weg waarlangs de geloofswereld²⁹ van het christendom, de erfenis dus, vruchtbaar zou kunnen blijven: door haar te zien zoals ze zich aandient. Geloof is niet een soort kennis die je onderschrijft in onderscheiding van andere mensen (ongelovigen) die haar niet onderschrijven. Geloofsvoorstellingen zijn helemaal niet van kennis, evenmin behoren ze tot het rijk der fabelen, ze zijn van verbeelding, en wat verbeelding met ons doet, dat is heel wat anders. De hemel³⁰ is een voorstelling van verbeelding, en verbeelding werkt. Dat is alles wat hier staat. En alleen mensen die een hekel aan verbeelding hebben, of die vinden dat je verraad pleegt aan de christelijke overlevering, voelen zich onzeker bij 'verbeelding' werkt. In feite doe ik hier niets

²⁹ Een verdieping t.a.v. de geloofswereld in de toekomst: Hetzelfde anders zien, H.M. Kuitert, Kampen 2005, blz. 64

³⁰ Een verdieping t.a.v. het begrip hemel: Hetzelfde anders zien, H.M. Kuitert, Kampen 2005, blz. 72

anders dan een algemeen erkend en bekend proces beschrijven, dat laat zien wat verbeelding vermag. Van miljoenen mensen is het leven vergald door een hel, breed uitgeschilderd met vlammen, pek en veren. En omgekeerd, miljoenen mensen zijn gestorven met het blijde vooruitzicht dat hen streelde van een hemel voor gezaligden”.

Bovenstaande geeft mij de grond onder mijn voeten. De troost dat er geen Godsbestaan te bewijzen valt, daarin kan ik spreken voor en vanuit mijzelf. Een ander mag er voor mij nu over spreken dat hij niet bestaat. Het valt niet te bewijzen. Vanuit mijn eigen chaos mag ik spreken.

Het is de verbeelding die mij aanspreekt. Uit ondervinding weet ik dat geloof zo werkt. Het is niet de kennis over geloof, het is de werkzaamheid van het geloof, waardoor geloof zijn vruchten afwerpt. Aldus is er naar mijn idee, een scherp onderscheid te bemerken bij het domein geloven en de wetenschap theologie.

Maar voor dat ik spreek over verbeelding en wat taal daarin voor een wezenlijke rol kan spelen, ga ik mij zakelijk verdiepen in de deelvraag: ‘Wat is taal?’

6. Deelonderwerp: Taal

6.1 Wat is taal?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is taal³¹ “spraakklanken waarmee men zijn gedachten en gevoelens aan anderen kenbaar maakt. Dat wat iemand zegt zijn woorden”. In de *encyclopedie van de filosofie* wordt het begrip taal³² als volgt omschreven:

“Het meest fundamentele onderwerp en onderzoeksgebied van de filosofie, en tevens datgene wat alle verschillende stromingen en benaderingen in de filosofie verbindt. De filosofie is immers geheel en al afhankelijk van de taal, ze is haar enig instrument, gesproken of geschreven en geheel en al gericht op taal en op de productie en de receptie ervan- op de formuleringen van bijvoorbeeld teksten, verhalen, begrippen, ideeën, definities, alsook op de bestudering van reeds geformuleerde teksten. Daarom kan geen filosoof het stellen zonder een fundamentele zelfkritische aandacht voor de taal die hij of zij bezigt, noch zonder kritische aandacht voor de taal in al haar vormen die hij of zij tegenkomt bij analyse en onderzoek. In deze zin is elke filosoof een taalfilosoof”.

De kritische aandacht voor taal en dus ook mijn taal is wel goed, maar ook lastig. Vaak lijkt door een te kritische houding, dat de vragen die bij mij opkomen niet goed genoeg zijn. Deze kritische houding, zo heb ik geleerd, mag wel wat minder worden.

Ik had zelf in deze het initiatief kunnen nemen om een gesprek aan te gaan over de goede vraag. Daar ontbrak mij de moed voor. Ik was hier te trots voor. Ik zou dit nu anders aanpakken. Maar gedane zaken nemen geen keer.

6.2 Zijn er meerdere soorten van taal?

Andere soorten van taal zijn lichaamstaal, het non verbale. De gebarentaal. De taal van de stilte. De buitenlandse talen. Volgens H.M. Kuitert is religie³³ mensenwerk, van beneden:

“De mens heeft haar zelf bedacht als instrument om te bezweren wat we niet de baas kunnen. Wat boven de religies uitgaat, boven God, Allah of welke geloofsvoorstelling ook, is een ervaring: de woordeloze spraak die tot ons komt van mensen die ons nodig hebben. Zichzelf zien als het ultieme kunststukje van de mens, daar loopt het boek op uit. De mens is een wezen dat kan zien, een oog heeft, een ziener die onvermoede betekenis kan verlenen aan wat hij niet in de hand heeft en daarmee wegkomt in een wereld van chaos”.

En hier sluit ik mij bij aan. Vanuit mijn eigen chaos moet ik mij een weg zien te banen, opdat ik aan mijn sprakeloosheid voorbij ben.

6.3 Zijn er verschillende betekenissen voor taal en woorden?

In de *filosofie voor beginners* wordt de interpretatie van het begrip taal volgens Heidegger³⁴ verduidelijkt:

³¹ Omschrijving van het begrip taal: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (jan 2009)

³² Omschrijving van het begrip taal: Encyclopedie van de filosofie, Laurens ten Kate & R. Bremmer, Amsterdam 2007, blz. 496

³³ Verdieping t.a.v. het begrip religie: Hetzelfde anders zien, H.M. Kuitert, Kampen 2005, achterzijde boek

"Heidegger wil ons terugroepen naar onze oorspronkelijke verwondering over de aanwezigheid van ons bestaan. We moeten ons thuis voelen bij het bestaan en in de aanwezigheid ervan staan. In plaats van het bestaan intellectueel te benaderen moeten we er meer een harmonieuze overeenstemming mee zien te bereiken. De taal en ons taalgebruik houden onze terugkeer naar het bestaan tegen. Ons taalgebruik is bedekt met fragmenten en stof van een verleden dat in duigen ligt. Het moet eerst gezuiverd worden, wil het leven levensvatbaar zijn als weg naar het bestaan.

Van de moderne talen ligt het Duits (gelukkig en ook erg handig als je bedenkt dat Heidegger een Duitser was) het dichtst bij de waarheid. Het is minder bevuurd door leugens, krachtiger en geestrijker dan andere talen. De enige taal die nog krachtiger was, was het oude Grieks, de taal van de presocratici zelf.

Maar het is niet genoeg om alleen maar Grieks te bestuderen of te spreken. Er moet een nieuwe start komen die drastisch vernieuwend is en die ons tegelijkertijd terug brengt naar de beginpunten.

Na 1927 lijkt Heidegger van gedachten veranderd, op zijn minst lijkt de nadruk verschoven te zijn, waarbij taal de nieuwe weg naar het bestaan) het bestaan bijna verduistert. Taal verduistert daarbij ook het menselijk bestaan, het individu wordt er namelijk door opgeslokt. Taal is het huis van het bestaan. De mens verblijft in dit huis. Mensen spreken niet de taal. Maar taal spreekt zichzelf via de mensen. Daaruit volgt dat dichters veel meer dan filosofen, de echte hoeders van het bestaan zijn. Het belangrijkste kenmerk van poëzie is dat ze namen geeft; ze benoemt. Het zijn de kunstenaars en niet de wetenschappers die de waarheid zeggen"

Ieder vogeltje zingt, zoals het gebekt is. Dit was mijn verwoording bij het deelonderwerp taal. Ieder vogeltje krijgt vanuit huis, school, cultuur en omgeving die taal mee, wat daar gebezigd wordt. Het ligt in de ontwikkeling van de mens, het karakter van de mens hoe hij zich ten opzichte van taal verder zelf wil ontwikkelen en op welke wijze de mens zijn vorming zelf uiteindelijk kan of wil toerusten. "Taal spreekt zichzelf via mensen", dat kan ik beamen.

Door het gezegde 'het is de toon die de muziek maakt' laat ik mij inspireren en krijg ik inzicht en kennis over willekeurige onderwerpen, aangezien mijzelf een autoritaire toon niet ligt.

In het bijzonder ook de uitspraak: 'Alles wat een mens uit spreekt, zegt iets over de mens zelf'. Ik kan dit wel bevatten, maar had hier in eerste instantie moeite mee. Het inzicht hierbij is uiteindelijk bij mijzelf bewerkstelligd. Dat dit inzicht op de een of andere wijze niet door een docent gegeven kan worden bevreedt mij.

Het ging dan voornamelijk om een conflict over een late roeping, waarbij menigeen tegen mij zei: "Het zegt ook wat van jou". Hij was diegene die een machtspositie innam en raasde en tierde over vrijwilligers. Machtsinname was en is vreemd aan mij. Razen en tieren wil maar moeilijk op gang komen bij mij. Ik kon hier dus niets mee met de opmerkingen van anderen.

De opmerking van mij, dat de kerk zich achter gordijnen verschuilt, bracht mij tot inzicht dat dit over mijzelf ging. Ik verschuil mij graag achter een sluier van onwetendheid.

³⁴ Interpretatie van filosoof Heidegger t.a.v. het begrip taal: Filosofie voor beginners, Donald Palmer, Houten 1998, blz. 344, 346 & 350

Hier kreeg ik het inzicht in mijzelf en over mijzelf en van mijzelf. Ik heb het inzicht zelf bewerkstelligd. Dit geeft mij meer vertrouwen in mijzelf. Heidegger geeft al aan in zijn eigen leven, dat er een voortdurende beweging in interpretaties van taal en woorden zit. Voordat we een ander tot inzicht kunnen of willen brengen, moeten wij ons verantwoordelijk weten op de wijze waarop wij ons uiten en hier dan ook ten eerste bewust van zijn.

Wees je er terdege bewust van, hoe je ergens heengaat. Hoe zit ik zelf in mijn vel? Hoe ga ik met de ander om is dan ook wezenlijk van belang.

6.4 Kan iets wat niet leuk is, leuk gezegd worden? Met andere woorden kan feedback zorgvuldig gebracht worden?

Wanneer ik feedback krijg van de ander, zegt het gesprokene in wezen iets van diegene en niet van mij. De taal die de ander bezigt hoeft mijn taal niet te zijn.

Het ligt aan het individu zelf in hoeverre het individu een empathisch inlevingsvermogen heeft in de ander. Wanneer dit inlevingsvermogen ontbreekt, dan wordt het problematischer volgens mij en kan de feedback vergaande en nadelige gevolgen hebben en ontstaat er miscommunicatie. Als je iemand wilt wijzen op iets wat jou hindert in zijn of haar gedrag, doe je er goed aan je aanmerkingen te verpakken in een 'ik-boodschap'. Je formuleert wat jij wilt en waaraan jij behoefte hebt. Het voorkomt dat de ander je opmerking opvat als een beschuldiging. De ik-boodschap zegt: ik zou het graag anders zien. Een ik-boodschap nodigt je gesprekspartner uit om begrip op te brengen voor jouw kant van de zaak. Dit zorgt voor een coöperatieve sfeer en in mijn ogen leidt dit tot zorgvuldig gebruik van feedback.

6.5 Is Taal, met de toon waarop iets gezegd wordt verstrengeld met elkaar?

Voorafgaande aan ieder gesprek kan men zich terdege bewust zijn van zichzelf en zich inleven in zichzelf. De wijze waarop dit gebeurt maakt van ieder gesprek een juweeltje, een kunststuk waarbij men de ander kan ontmoeten en zien. Men moet zich ook terdege bewust zijn van zijn eigen ideologieën, normen en waarden opdat hij zelf ten volle kan leven. Hierbij moet de mens besef hebben van zijn ideologie en projecties.

En daar ligt een moeilijkheid bij mij. In de toon waarop iets gezegd wordt door een willekeurig mens, daar ligt naar mijn idee zijn eigen belang en ideologie, wat dan een gevaar kan worden als de ideologie geprojecteerd wordt op de ander. Daar schuilt enigszins een gevaar. Wil jij de ander jouw ideologie opleggen, dan kan de toon waarop iets gezegd wordt van dien aard worden dat de ander wordt overmeesterd en zelf niet tot denken komt en hij leeg blijft. De ander neemt dan klakkeloos over, wat hem verteld wordt.

Dit is schadelijk voor de ander. Het zegt iets van de ander en van diegene die spreekt. De moeilijkheid zit hem bij mij vooral in het spreken. Hoe spreek ik goed en juist en hoe geef ik een objectieve mening en waarneming weer over God en geloven? Ik ben een mens met emotie, met verstand, met ideologie en fantasie of toekomstdroom waarschijnlijk. Waarschijnlijk? Zeker ben ik dat. Ik streefde de ideologie van de man uit Nazareth na, met zijn ideeën van het rijk Gods op aarde. In hoeverre de verhalen geprojecteerd zijn op mijzelf is een vraag en welk belang heb ik er nou in wezen zelf bij om het domein geloven op de kaart te krijgen? Is dit in wezen zelf al geen projectie en wil ik de werkelijkheid ergens ontlopen? Voordat ik mij aan deze vragen begeef, ga ik naar het volgende deelonderwerp vraagstelling.

7. Deelonderwerp: Vraagstelling

Ik kom op dit deelonderwerp van vraagstelling, omdat ik een vraag stelde aan een docent die als antwoord gaf: Het is niet de goede vraag die je stelt. Het heeft mij persoonlijk zeer verwonderd. Ik stelde een vraag, waarop ik een antwoord verwachtte en als feedback terugkreeg dat de vraag niet goed gesteld was. Ik werd dus niet wijzer van mijn vraag en was hierdoor geraakt en teleurgesteld. Ik had geen antwoord en er kwamen nu nog meer vragen bij, dan ik in eerste instantie had. Ik ga op zoek naar de goede vraagstelling. Een professional in spé, met een verlangen naar een bachelor diploma zal de goede vraagstelling in huis moeten hebben, vind ik.

7.1 Wat is een goede vraagstelling?

Wat is een vraag³⁵? Op het eerste gezicht lijkt dit wel een absurde vraagstelling. Waar komt deze vraag over de vraag vandaan? Wat vermoedt u? Ja, niet iedere vraag is een "vraag". Allerhande instructies en bevelen worden niet zelden verpakt in de vragende vorm, maar daardoor is het nog geen vraag. Het criterium of een vraag een vraag is, is hoe de ander de boodschap ervaart. Dat kunt u aflezen aan de verbale en non-verbale reactie. Wanneer het een echte vraag is, toont de ander dat zij vrij kan kiezen om te antwoorden, zelfs al is het een confronterende vraag of doet de vraag pijn. Een vraag klinkt ook anders dan een instructie, het heeft een echte vragende toon. Goede vragen, zijn vragen die werken.

- Vragen die recht naar het beoogde doel leiden, vragen waarvan het effect bij de ontvanger overeenstemt met wat u als vraagsteller beoogt.
- Vragen waarvan de ontvanger zegt dat ze haar een stukje vooruit helpen.
- Vragen die door de ontvanger als werkzaam worden ervaren.
- Vragen die de ander aan het denken zet, die de ander een 'aha'-belevens bezorgen.
- Vragen die geen gedachtegang opdringen.
- Vragen die de ander voldoende ruimte laat om al of niet te antwoorden. De ander een eerlijke kans geeft om te reageren.
- Vragen die de ontvanger het gevoel geeft dat zij ernstig wordt genomen.
- Vragen die duidelijk zijn, waarvan de ontvanger onmiddellijk begrijpt wat wordt bedoeld en waar wordt op aangestuurd.
- Vragen die vertrouwen scheppen.

Ik neem aan dat een docent onder een professional valt. Wat mij dan opvalt bij deze vragenstelling is dat mijn vraag aan de docent en het antwoord wat ik kreeg van de docent, op dusdanige wijze gewerkt heeft dat het mij nog lange tijd is bijgebleven. In zoverre had het succes. Ik bleef ermee bezig en bleef zoeken naar een antwoord. Waarom ik het antwoord niet van de docent kreeg is mij niet helemaal duidelijk. Waar kan het in dit geval aan gelegen hebben? Om dit verder uiteen te kunnen zetten, maak ik gebruik van een artikel geschreven door Francis Gastmans, dat verschenen is in het aprilnummer van Visies in 2001: *"Indien de ontvanger een ander antwoord geeft dan u verwacht had, is zij niet mis maar heeft u een minder goede vraag gesteld."*

³⁵ Omschrijving van het begrip vraag: Dialogue Learning Centre, Francis Gastman, 2001/4, verschenen in Visies. (Te lezen op http://www.ckzlimburg.be/dlcpdfs/de_kunst_van_het_vragen.pdf)

U bent waarschijnlijk meer bezig geweest met uzelf dan met de ander. Als u veel weerstand ervaart, blijf dan niet aandringen op een antwoord. U hebt wellicht niet de juiste vraag gesteld. Erken dat het geen goede vraag was op dit ogenblik, laat de vraag vallen en stel een betere vraag. Neem echter de tijd om ditmaal eerst goed na te denken, of beter: "voor te denken" en "voor te voelen". Neem de tijd om een juiste vraag te stellen. Vindt u die niet, zwijg dan, focus en luister. Vragen die de heersende visie in vraag stellen zijn vervelend. Het lijkt alsof ze u terug naar 'af' sturen. In werkelijkheid voorkomen deze vragen dat u in de valkuilen trapt van te vlugge oordeelsvorming en dat u verdwaalt in cirkelredeneringen.

Leer veel meer waarnemen. De beste vraag komt er nadat u heel nauwkeurig en met het hart hebt waargenomen. Wie zonder hart kijkt, ziet maar de helft van wat er te zien is. Wat is er te zien? Ik heb de ervaring dat het antwoord op een vraag ogenblikkelijk volgt, de eerste seconden nadat de vraag geklonken heeft. Na die seconden ziet u de ander nadenken of 'naar binnen gaan' om een antwoord te zoeken dat 'past' bij de vraag. Tijdens de eerste seconden na het stellen van de vraag ziet u evenwel het authentieke antwoord in de lichaamstaal. Het duurt maar enkele seconden. Een oogopslag, een wenkbrauw die beweegt, een zucht, een handbeweging die iets zegt, een aarzeling in de stem, een been dat een signaal geeft. Indien u niet ziet, hoort, aanvoelt wat er tijdens deze enkele seconden gebeurt, is de kans zeer groot dat u de bal mislaat. De kunst van het vragen stellen is veeleer de kunst van het waarnemen".

Het zou dan zo zijn dat ik niet met mijn hart gekeken heb naar de docent, maar alleen met mijn verstand en van mijn verwachtingen ten aanzien van een docent een projectie heb gemaakt. Dat zou zomaar mogelijk kunnen zijn. Ik zal meer moeten leren aan waarnemen. De weinige seconden die mij gegeven worden, in het vraag en antwoord spel baren mij dan zorgen.

7.2 Kan een docent een student terecht wijzen op een foute vraagstelling?

Een docent zal kunnen waarnemen en hij/zij ook moeite hebben met de tijdslimiet van enkele seconden voor de waarneming van een student is mijn indruk.

Of de docent een student kan terecht wijzen op een foute vraagstelling is een complexe vraag en heeft met verschillende factoren van doen. Hoe zit de docent op het moment van de vraag zelf in het vel. Is de docent zelf in staat om goed te kunnen waarnemen? Hoe wordt de vraag gesteld door de student? Is het een vraag waar de docent zo één, twee, drie zelf niets mee kan en geen antwoord op weet. Dan zou de docent dat in mijn ogen ook kunnen zeggen.

7.3 Wanneer de student niet de goede vraagstelling in huis heeft, is het dan een terechte verwachting van de student, dat de vraagstelling haar wordt aangeleerd door de docent?

Wanneer de student, en om in dit eindwerkstuk bij mijzelf te blijven, zelf niet expliciet maakt wat haar verwachtingen zijn ten aanzien van de opleiding en een docent, is het erg moeilijk voor een docent om aan verwachtingen te voldoen die hij of zij niet kent.

Al zal het een terechte verwachting zijn, de student komt er niet verder mee wanneer hij de verwachtingen zelf niet expliciet maakt. Alleen door als student door te blijven vragen aan de docent, 'hoe kom ik bij een goede vraagstelling?', had ik een antwoord kunnen krijgen op de vraag. De veroordeling van een foute vraagstelling zal mij in deze parten hebben gespeeld.

De ondergrond van mijn vooropleiding hebben mij ook voortdurend parten gespeeld. En in wezen is het de moraal, met wat ik in een vroeger stadia van mijn leven geleerd heb datgene is wat mij nu blokkeert. De moraal van doe maar gewoon dan doe je al gek genoeg, dat is wat mij persé gewoon moet houden en niet al te opvallend. Steeds maar doorvragen suggereert naar mijn idee dat ik steeds weer de aandacht op mijzelf vestig en dat is 'not done' in mijn beleving.

7.4 Hoe komt een student tot een goede vraagstelling?

Door de docent waar te nemen, met je hart. Hoe zit de docent in het vel. Als student kun je jezelf afvragen of het de juiste vraagstelling is waar een docent wat mee kan. Het lijkt er bij mij op, dat ik een pasklaar antwoord verwacht, wat niet altijd kan. Het antwoord van een docent roept vaak weer meer vragen dan antwoorden op. Mocht dit het geval zijn, dan is de juiste vraagstelling aan de orde geweest door de student en kan er creatief op doorgedacht worden door de student. Het is dat er bij mij dan verwarring optreedt. Ik wil een eenduidig antwoord, daar kan ik mee verder. Jammer genoeg is het niet altijd zo eenduidig, als ik wens.

8. Deelonderwerp: Communicatie

Ter verduidelijking van taal, wil ik weten wat een goede communicatie is en waar een student aan moet voldoen als hij of zij op bachelor niveau wil communiceren. Tevens heb ik belangen bij het begrijpen van het onderscheid tussen de verschillende benamingen van meningen, argumenteren, monoloog, dialoog, etc. Wat is nu precies het onderscheid en wat geeft nu de meerwaarde aan van een argument ten aanzien van een mening. Bij een werkstuk van mij kreeg ik als commentaar dat een persoonlijke mening geen argument was, en het kwam het werkstuk dus ook niet ten goede. Het kwam bij mij over dat argumenteren de enige juiste communicatie is. Aldus op zoek naar de kennis van communicatie.

8.1 Wat is communicatie?

Volgens het boek *leren communiceren* wordt het volgende onder communiceren verstaan:

"Wat verstaan we onder communicatie³⁶? Iemand laat aan iemand anders iets weten. De een noemen we de zender, de ander de ontvanger. Zijn er meer ontvangers, dan spreken we ook wel van publiek. In een gesprek zijn de deelnemers afwisselend zender en ontvanger.

Datgene wat de zender aan de ontvangers meedeelt, noemen we de uiting. Dat kan een geschreven tekst zijn of een mondelinge presentatie. In een gesprek beschouwen we meestal elke afzonderlijke gespreksbijdrage van de deelnemers als één uiting. Een uiting kan uit een zin bestaan, maar kan ook een aantal zinnen omvatten. Als de zender taal gebruikt om informatie over te dragen, spreken we van verbale communicatie. Daaronder vallen ook verschijnselen als intonatie en spreekvolume. Gebruikt de zender andere middelen (houding, gebaren, tekens, afbeeldingen), dan spreken we van non-verbale communicatie. De meeste vormen van communicatie bevatten overigens zowel verbale als non-verbale elementen.

Communicatie is echter meer dan het simpelweg uitwisselen van uitingen. Het gebeurt altijd met bepaalde doelen: de zender wil er iets mee bereiken. En ook de ontvanger heeft bepaalde doelen, anders zou hij geen aandacht aan de uiting besteden. De inhoud en de vorm van een uiting hangen af van de doelen van de zender, maar die zal ook rekening houden met de doelen van de ontvanger. Doelgericht communiceren lijkt hier de formule om juist te communiceren".

Ik begin te begrijpen waar het bij mij aan hapert. Het is het doelgerichte denken waar het bij mij aan schort. Echt bewust en doelgericht ben ik niet bezig geweest deze vier jaren. Ik vraag mij trouwens hierbij wel af, hoe bewust doelgericht kun je worden en evenzo doelgericht denken.

Als je al doelgericht denkt, ben je al doelgericht aan het worden en ook tevens al doelgericht bezig. Ik zie een doel voor ogen hebben, heeft verstrengelingen met het nutprincipe. Een doel voor ogen en het nut van het doel voor ogen hebben, is voor mij zo rationeel dat ik bang ben, alles en iedereen uit het oog te verliezen en geen oog meer heb voor een ander. Het is weer de moraal die mij blokkeert in mijn handelen. Zelfkennis siert de mens, maar als de moraal gaat blokkeren, dan

³⁶ Omschrijving van het begrip communicatie: *Leren communiceren*. Handboek voor mondelinge en schriftelijke communicatie, Michaël Steehouder/Carel Jansen/Kees Maat/Jan van der Staak/Dominique de Vet/Madelon Witteveen/Egbert Woudstra, Groningen 2006, blz. 24

is er iets aan de hand lijkt mij. En dan mag je hopen dat zelfreflectie een zinnige bezigheid gaat worden voor de persoon in kwestie.

8.2 Wanneer is er sprake van een duidelijke en heldere communicatie?

In het boek *leren communiceren* wordt vervolgens een verdere uiteenzetting van het begrip communicatie gegeven:

"In het dagelijkse leven communiceren³⁷ we vaak zonder ons precies bewust te zijn welke doelen we er mee hebben. Misschien is dat maar goed ook, want als we voortdurend over onze doelen moesten nadenken, zou zelfs het meest gewone gesprek een moeizame aangelegenheid worden. Pas als er iets mis gaat, merken we dat we soms niet genoeg over onze doelen hebben nagedacht. Bij wat ingewikkelde communicatieve situaties is het belangrijk te bedenken wat we willen bereiken voordat we aan het communiceren slaan. Wie een rapport moet schrijven, aan een vergadering moet deelnemen of een gezelschap moet toespreken over een of ander onderwerp, moet beginnen met zich af te vragen wat hij precies wil bereiken, en niet minder: met welke doelen de lezers, de andere deelnemers aan de vergadering of de toehoorders bij de presentatie aan de communicatie deelnemen.

Er zal dus sprake zijn van een goede communicatie als we ons van tevoren bewust zijn van wat we willen bereiken met de communicatie en ons als zender proberen in te leven in de doelen van de ontvanger en tevens onze eigen doelen duidelijk moeten hebben.

Communicatie is pas echt effectief als zender en ontvanger beiden hun doelen bereiken. Of dat lukt hangt van twee voorwaarden af: ze moeten het willen en ze moeten het kunnen. Het belangrijkste motief voor onduidelijkheid over de doelen is vaak dat zenders ontvangers vrij willen laten om zelf te beslissen wat zij van iets vinden en wat ze willen doen. Elkaar vrijlaten is een belangrijke waarde in onze cultuur. Daarom geven we vaak liever suggesties dan dat we elkaar onomwonden duidelijk maken wat we willen. Zenders laten dus soms in het midden wat ze precies willen: hun uitingen zijn indirect. Indirecte uitingen leiden gelukkig niet altijd tot misverstanden en mislukking van communicatie".

Communicatie is pas echt effectief als zender en ontvanger beiden hun doel bereiken. Met deze wetenschap voor ogen, zal ik toch doelgerichter te werk moeten gaan en mij van het doel bewust van zien te worden. Het doel is op dit moment een getuigschrift voor de bachelor met een doorstart voor de master.

Zenders willen ontvangers vrij laten om zelf te beslissen wat zij van iets vinden en wat zij willen doen. Wanneer dit expliciet gezegd werd door een opleiding of willekeurige zender, dan wist ik waar ik mij aan te houden had. Er wordt in mijn beleving nogal vaak gecommuniceerd. De reden zal zijn dat de opleiding motiverend werkt aan zelfregulatie maar dat is meer een vermoeden van mij, dan dat ik het ergens kan verifiëren of hard maken. Hoewel er in het vierde jaar tijdens de stage aan zelfreflectie wordt geleerd, wat ik vind dat dit van meet af aan bij de opleiding in het eerste jaar plaats zou moeten vinden. Dat is dan mijn persoonlijke mening. Ja, is dat nu een

³⁷ Verdere uiteenzetting van het begrip communicatie: *Leren communiceren*. Handboek voor mondelinge en schriftelijke communicatie, Michaël Steehouder/Carel Jansen/Kees Maat/Jan van der Staak/Dominique de Vet/Madelon Witteveen/Egbert Woudstra, Groningen 2006, blz.

persoonlijke mening? We zoeken op wat een eigen mening is. Aan het einde van de rit ben ik mij bewust geworden van mijn doel en weet ik waar ik voor wil gaan. De professional met een diploma.

8.3 Wat is een eigen mening?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een mening³⁸ "de manier waarop men over een bepaalde zaak nadenkt".

Ook in de filosofie voor beginners wordt het begrip van Donald Palmer verder uiteengezet:

"Elke toestand van bewustzijn (linkerkant) heeft betrekking op een bepaalde soort van bestaan (rechterkant). De laagste toestand van bewustzijn is vermoeden. Deze toestand richt zich op afbeeldingen zoals schaduwen, spiegelbeelden, tv-beelden en videospelletjes. De persoon die een vermoeden heeft, ziet een beeld ten onechte aan voor de werkelijkheid. Dit komt overeen met de situatie van de geboeide gevangenen in de grot die schaduwen bekijken.

De objecten van het volgende niveau, dat van geloof, zijn 'concrete dingen', bijvoorbeeld een bepaald paard of een bepaalde rechtshandeling. Net als vermoeden, omvat geloof geen kennis, maar blijft het in de sfeer van mening³⁹. Dat komt omdat geloof niet uit begrippen voortkomt, maar uit de onzekerheden van zintuiglijke waarneming. Iemand die iets gelooft is vergelijkbaar met de gevangene die de voorwerpen ziet die achter en boven hem werden gehouden in de grot. Mening en de dingen waar meningen zich van bewust zijn, bestaan dankzij de zon. Zonder de zon kon er geen paard en geen afbeelding van een paard zijn en zonder licht konden we er ons ook niet bewust van zijn.

Om van het niveau van mening naar kennis te komen, moet een concreet ding naar het niveau van theorie verheven worden. Dit stadium heet bij Plato begrijpen. Volgens Plato zijn theorieën en definities geen algemeenheden die de zintuiglijke waarneming als basis hebben. Ze zijn niet van afzonderlijke gevallen afgeleid. Integendeel: theorieën komen niet van de onderkant van kennislijn, ze zijn afbeeldingen van iets dat hoger is. Dat hogere noemt Plato de vormen en ideeën. Net als schaduwen en spiegelbeelden afbeeldingen zijn van concrete dingen, zo zijn theorieën of begrippen schaduwen van de vormen. Wanneer iemand de vormen aanschouwt, beoefent hij pure kennis. Dan is hij als de bevrijde gevangene die naar de bomen en de bergen staart in de zonovergoten buitenwereld"

De vorm van dit werkstuk neemt proporties aan van beoefening van pure kennis en zelfkennis. Volgens Plato ben ik bezig om nu een bevrijde gevangene te worden door mijzelf en kan ik binnenkort gaan staren naar de bomen in de zonovergoten buitenwereld. De vormen komen niet van mijn zintuiglijke waarneming, die liggen er niet aan ten grondslag, volgens Plato. Theorieën en begrippen zijn schaduwen van de vormen. Het geloven en het menen en het denken krijgt bij Plato geen meerwaarde. Plato creëert daarentegen hogere vormen die eeuwige waarheden zijn en die de bron van alle werkelijkheid is.

Het is te danken aan de zon en het licht dat meningen en de dingen waar meningen zich bewust van zijn bestaan. Waar heeft een mens dit gegeven uiteindelijk dan aan te danken, is dan mijn

³⁸ Omschrijving van het begrip mening: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (feb 2009)

³⁹ Verdere uiteenzetting van het begrip mening: Filosofie voor beginners, Donald Palmer, Houten 1998, blz. 70

vraag. Dan kom je toch mijns inziens in het domein van de verwondering, wat dan wel weer een synoniem van vermoeden is bij Plato en ook niet zijn meerwaarde heeft.

Enigszins tegenstrijdig is Plato hier in. Er werd dus toen ten tijde van Plato al geen meerwaarde gegeven aan een mening van deze of gene.

Anno 2009 is het een vermoeden van mij dat een mening niet een meerwaarde heeft. Hierdoor lijkt het mij dat een mening ondergeschikt is aan een argument.

De samenleving vraagt om feiten, om argumenten die stevig doordacht zijn waardoor een argument een meerwaarde krijgt. Het is voor mij gelijkend aan een hiërarchische ladder, waarbij de mening van een persoon onderaan de onderste sport van de ladder staat. Ik meen te mogen denken, dat het denken over een mening een zekere onderwaardering heeft. Daar ligt een aversie bij mij. De persoon zal zijn mening naar een argument moeten denken wil de persoon gehoord worden is mijn indruk. De persoon in kwestie wordt pas gehoord wanneer hij argumenten aanhaalt. Het rationele van een persoon is van wezenlijk belang voor een persoon en heeft hij/zij een zekere balans in zichzelf nodig tussen de ratio en de emotie. Een persoon bestaat niet alleen uit ratio maar ook uit emotie.

Denken op zich voor een mens over een willekeurig onderwerp kan alleen maar verrijkend zijn voor een mens en moet niet in een bepaalde structuur gedrukt worden van denken, menen naar argumenteren. Dan zou het argumenteren zijn meerwaarde hebben en wordt de mens een bepaald stappenplan opgelegd in het denken. Was de mens tot voorkort in de traditionele samenleving alleen maar vrij in het denken, er werd hen van alles opgelegd door het denken door anderen. Nu in de moderne samenleving moet de mens aan een bepaald stappenplan in en bij het denken voldoen en is hij niet vrij meer in zijn denken door dit stappenplan.

Het stappenplan komt bij mij over als een soort van concurrentiestrijd. Wie heeft of kan het beste argumenteren? Wie heeft de beste argumenten? Diegene die daarin dan de meeste handigheid heeft krijgt dan de beste cijfers en heeft het beste resultaat.

Handigheid is niet de juiste uitdrukking. Diegene die de juiste balans heeft bij de ratio en de emotie heeft de meeste kans om zich te handhaven in de samenleving van nu.

Op zoek naar een juiste balans voor mijzelf dus.

Aan het begin van deze studie was te lezen op een tentamenbriefje van mij wat ik retour kreeg van een docent: Met rust en zelfvertrouwen kun je een heel eind komen in deze studie, dankzij je vermogen tot plannen en een goede balans.

Aan het einde van deze studie is de balans niet meer wat hij geweest is.

8.4 Is een eigen mening gevrijwaard van emotie?

Daar de mens onderhevig is aan emotie, hij die in zich heeft en het inherent is aan het mens-zijn, zal een mening ook niet gevrijwaard zijn van emotie. Vooral wanneer de mens zich betrokken weet bij een bepaald onderwerp of een gebeurtenis kan de emotie opspelen en moet de mens zich hier terdege van bewust zijn dat hem een emotie parten kan spelen. De emotie kan noodlottige gevolgen hebben voor de mens.

8.5 Wat is een betoog?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een betoog⁴⁰ “een uiteenzetting, een bewijsvoering”.

8.6 Wat is een argument?

In het boek *leren communiceren* wordt het begrip argumentatie uiteengezet:

“Argumentatie⁴¹ bestaat uit twee elementen: een standpunt en een argument of een aantal argumenten.

We spreken van een standpunt als een zender een uitspraak doet die hij voor de ontvanger aannemelijker probeert te maken. Het kan daarbij gaan om een feit, een mening of een aansporing. Een standpunt over een feit houdt in dat het waar, meer of minder waarschijnlijk, of onwaar is. Als het gaat om feiten in het verleden (Charles Darwin is in 1882 overleden) of om feiten die zich met regelmaat voordoen (de evolutieleer van Darwin zorgt nog altijd voor verhitte discussies), dan zijn ze in principe controleerbaar. Doen we uitspraken over de toekomst, dan moeten we ons behelpen met voorspellingen die een zekere mate van waarschijnlijkheid hebben (discussies over de evolutieleer van Darwin zullen zolang de mensheid bestaat, blijven voortbestaan). Een standpunt in de vorm van een mening geeft een waardeoordeel van de zender weer (Darwin is in de geschiedenis de belangrijkste grondlegger van de evolutieleer). De zender kan proberen de ontvanger ervan te overtuigen dat deze die mening moet delen, maar hij kan nooit bewijzen dat de mening juist is. Bij aansporing probeert de zender de ontvanger over te halen tot een bepaald gedrag (Je moet beslist eens Darwins ‘Origin of species’ lezen). In plaats van de term standpunt worden ook wel andere termen gebruikt: stelling, bewering, claim, conclusie. De laatste term gebruikt men meestal als het standpunt pas aan het eind van de argumentatie wordt verwoord, na de argumenten. De zender concludeert dan iets op basis van zijn argumenten. Geeft de zender eerst zijn standpunt en dan pas de argumenten, dan wordt vaak de term stelling gebruikt.

Een argument is een uitspraak ter ondersteuning van het standpunt. Argumenten moeten ervoor zorgen dat de ontvanger het standpunt gaat delen, dat hij de uitspraak voor waar gaat houden (bij een feit), dat hij het oordeel van de zender overneemt (bij een mening), of dat hij zich voorneemt te doen wat de zender aanbeveelt (bij een aansporing). In plaats van argument worden ook wel termen als reden en motivering gebruikt”.

8.7 Waarin onderscheid zich een eigen mening van een argument?

Het blijkt nu dat het nog niet zo eenvoudig is als dat het lijkt, de wijze waarop ik de vraag stel. Argumentatie bestaat uit twee elementen, een standpunt en een argument. Standpunten zijn dan weer onder te verdelen, in de vorm van een feit, een mening en een aansporing. Feiten zijn waar, niet waar of waarschijnlijk, in de eigen mening zit een waardeoordeel van de persoon.

Een argument is een uitspraak ter ondersteuning van het standpunt. Een argument en een standpunt zijn aldus verstrengeld in elkaar. Argumenten hebben hun bestaan in het formuleren van gedachten. Vanuit persoonlijke standpunten of meningen kunnen argumenten ontstaan.

⁴⁰ Omschrijving van het begrip betoog: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (maart 2009)

⁴¹ Omschrijving van het begrip argumentatie: *Leren communiceren. Handboek voor mondelinge en schriftelijke communicatie*, Michaël Steehouder/Carel Jansen/Kees Maat/Jan van der Staak/Dominique de Vet/Madelon Witteveen/Egbert Woudstra, Groningen 2006, blz. 95

8.8 Wat is een monoloog?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* staat een monoloog⁴² voor “woorden die iemand tot zichzelf spreekt”.

8.8.1 Wat is een dialoog?

In het boek filosofen van deze tijd wordt het begrip dialoog uiteengezet:

“We kunnen slechts begrijpen waar het⁴³ om draait, in de filosofie van het interbellum, als we de spanning tussen absolutisme en relativisme als een echt probleem beschouwen, een probleem dat de filosofie van nu nog steeds raakt.

Om dit te verduidelijken verwijst Gadamer naar het model van de dialoog: Een dialoog wordt gekenmerkt door een verschil in perspectief tussen de deelnemers. Er is afstand, omdat de één een ander perspectief heeft dan de ander. Dit verschil is productief; het dwingt de deelnemers voortdurend tot nadere verduidelijking. Dit proces van verheldering kan echter alleen werken als men daadwerkelijk geïnteresseerd is in het standpunt van de ander. Betrokkenheid is even fundamenteel als afstand. Als afstand ontbreekt hoeft er niets uitgelegd te worden; als betrokkenheid ontbreekt, kan er niets uitgelegd worden. Daar ligt het hele verschil tussen een onproductieve ruzie en een productief verschil van mening. In een dialoog zijn de perspectieven niet identiek, maar ze staan open voor elkaar, precies op de punten waar ze van elkaar afwijken. Als de dialoog slaagt, schuiven de perspectieven in elkaar en ontstaat een gezamenlijk perspectief. Gadamer spreekt hier van horizonversmelting. Dan worden de beide oorspronkelijke perspectieven opgeheven, zoals twee metalen (tin en koper) veranderen in een nieuw metaal, het amalgaam brons.

*Dit model van de dialoog ontleent Gadamer aan Plato. Plato is voor hem als gezegd niet de filosoof van de absolute waarheden (de ideeënleer), maar de filosoof van de dialoog. In de laatste pagina's van de *Selbstdarstellung* gaat Gadamer uitvoerig op Plato's filosofie in. Hij neemt hem in bescherming tegen Heidegger, die in Plato het begin ziet van de verwording van de wijsbegeerte tot systeemdenken. Gadamer laat zien dat Heidegger, ondanks zijn streven om de Griekse filosofie te lezen als een antwoord op reële vragen, Plato onrecht aandoet door hem afstandelijk, vanuit een superieure positie, op zijn plaats te zetten. Precies hierdoor gaat Heidegger volgens Gadamer het gesprek met Plato niet echt aan. Gadamer probeert vanuit Heideggers perspectief van de hermeneutische openheid Plato te lezen als een antwoord op de vraag naar de dynamiek van het begrijpen. Het resultaat is een versmelting van Heidegger en Plato, van hermeneutiek en Griekse filosofie, die een nieuw zicht levert op beide, en die, zo komt uit de structuur van de *Selbstdarstellung* naar voren, de inzet is van Gadamer's hermeneutiek”.*

Wanneer ik mijn monoloog betreffende de opmerking bij het werkstuk (het zijn geen argumenten, maar een persoonlijke mening en een persoonlijke mening is geen argument) had omgezet in een dialoog met de docent, dan was ik wijs geweest. Het zijn dan de verwachtingen ten aanzien van

⁴² Omschrijving van het begrip monoloog: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (maart 2009)

⁴³ Uiteenzetting van het begrip dialoog: Filosofen van deze tijd, Maarten Doorman en Heleen Pott, Amsterdam 2002, blz. 61

een docent, waarvan ik betrokkenheid verwacht, ten aanzien van een student die mij weerhouden om de dialoog aan te gaan. Wat ik bespeur bij de docent is afstand. De afstand van een ander perspectief bij de opleiding. De vraag is dan in deze wie er gedwongen wordt tot verheldering van zaken in deze als een werkstuk. Was er dan geen betrokkenheid bij mij in deze tot verheldering van bovengenoemde opmerking bij het werkstuk. Wat weerhoudt mij in deze om een gesprek aan te gaan met desbetreffende docent. Het is een beetje dom van mij.

8.9 Wat is een goed gesprek?

In de *syllabus over de waarheid*, werd een goed gesprek uiteengezet:

"We zeggen wel dat we een goed gesprek⁴⁴ voeren, maar hoe meer er sprake is van een werkelijk gesprek hoe minder wij het voeren, dat wil zeggen leiden. In het Duits is het gesprek voeren nog duidelijker dan in het Nederlands waar het woord Führer beladen is en associaties oproept. In een werkelijk gesprek is er geen sprake van de leiding hebben van één van de gesprekspartners, maar van in een dialoog zijn, van in een gebeuren terechtkomen en je door het gesprek zelf laten meevoeren.

Het gebeuren van een gesprek is een gebeuren van de taal. De taal bemiddelt het begrip. Het hoort tot een werkelijk gesprek dat men op de ander ingaat en haar of zijn gezichtspunten werkelijk laat gelden en dat men zich kan verplaatsen in de gesprekspartner, zelfs op een zodanige manier dat men de ander niet in zijn individualiteit begrijpt, maar de zaak wil begrijpen die de ander wil zeggen. Met andere woorden: in een werkelijk gesprek verstaat men datgene wat een ander beweert niet in de eerste plaats als te verklaren door een moeilijke jeugd, een ochtendhumeur et cetera maar probeert men dat wat een ander zegt in zichzelf te begrijpen. In een therapeutische situatie of een verhoor is er dan ook eigenlijk geen sprake van een gesprek".

De laatste zin geeft exact weer zoals ik het aanvoel en waarbij ik dan ook in een spanningsveld terecht kom. Een werkelijk gesprek wordt er niet gevoerd tijdens een therapeutische situatie. De therapeut zit in de context van de leidinggevende en begint met een gericht plan van vermoeden, verhelderen, vaststellen, een plan van aanpak, uitvoeren en evalueren en probeert samen met de ander een nieuw perspectief open te breken voor de ander. De therapeut neemt afstand doordat hij een ander perspectief heeft dan de gesprekspartner zodat het geen werkelijk gesprek kan worden. Het staat haaks op zoals boven hier omschreven door Gadamer: bij een werkelijk gesprek probeert men dat wat de ander zegt in zichzelf te begrijpen. Hierdoor kom je als gelijkwaardige gesprekspartners in gesprek en kan er een horizonversmelting plaats vinden vanuit ieders perspectief.

⁴⁴ Uiteenzetting van het begrip goed gesprek: Fontys; Theologie en levensbeschouwing. Wijsbegeerte thema: Over waarheid. Cursusjaar 2007-2008, Hoofdstuk VII: Hermeneutiek en ideologiekritiek, Gadamer, Heidegger en Habermas, blz. 54

9. Deelonderwerp: Pastorale communicatie

9.1 Waarin onderscheidt zich een goed gesprek van een pastoraal gesprek?

Een goed gesprek bestaat uit het begrijpen van de ander en men probeert dat wat de ander zegt in zichzelf te begrijpen. Hierdoor ontstaat horizonversmelting van uit verschillende perspectieven (zie deelonderwerp communicatie).

Het pastorale gesprek heeft een andere benaderingswijze: In het boek *levensvragen in de hulpvraag* wordt er een model⁴⁵ uiteengezet waarmee hulpverleners en pastores aan de slag kunnen. Het is een model voor het signaleren, verkennen en verzorgen van levensvragen binnen de hulpvraag. Het model kent zes stappen. Die zes volgen op elkaar, en iedere stap veronderstelt de vorige. Schematisch zien de stappen er zo uit:

- Stap 1: Vermoeden
- Stap 2: Verhelderen
- Stap 3: Vaststellen
- Stap 4: Plan van aanpak
- Stap 5: Uitvoeren
- Stap 6: Evalueren

De pastorale of therapeutische gesprek gaat niet van een gelijkwaardigheid uit in een gesprek. Er wordt afstand gecreëerd door met name het leiding gevende aspect van de professional in mijn beleving. Daarin onderscheidt zich een goed gesprek van een pastoraal gesprek. Als ik nu Gadamer goed interpreteer is het ook de bedoeling van Gadamer dat over de zienswijze van professioneel leiderschap en eigenlijk elk ander perspectief, dat daar open naar gekeken moet worden, je er vragen over kunt stellen zodat er begrip bij een ander perspectief gaat dagen opdat ook daar een horizonversmelting plaats kan vinden tussen verschillende perspectieven.

De vraag is dan nu ook voor mij kan er een goed gesprek plaats vinden tijdens een pastoraal gesprek. Waarbij de leidinggevende in zichzelf begrip creëert, met dat wat de ander zegt. Dat zou voor mij de ware essentie van een professional zijn en daar wil ik voor gaan.

9.2 Is een beoordeling te begrijpen, als de pastor in opleiding aangeleerd wordt om te begrijpen en niet te oordelen?

De vraag geeft het spanningsveld weer, waar ik mij in bevind. De pastor in opleiding moet leren begrijpen en niet oordelen. Tegelijkertijd wordt er over de pastor in opleiding een oordeel geveld door de stagepastor waarvoor mij het begrijpen ervan onduidelijk is. Voordat ik mij aan een antwoord waag, zal ik mij verdiepen in de vraag, wat is een beoordeling?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een beoordeling⁴⁶ "het beoordelen: Goed- of afkeuring te kennen geven over".

⁴⁵ Uiteenzetting van een pastoraal gesprek: *Levensvragen in de hulpvraag*, Henri Rijksen en Annelies van Heijst, Budel 1999, blz. 64

⁴⁶ Omschrijving van het begrip beoordeling: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (maart 2009)

Op de site van de Mytyl school in Tilburg wordt een uiteenzetting gegeven over het beoordelen⁴⁷ van medewerkers.

"Beoordelen van medewerkers is een van de kernactiviteiten van personeelsmanagement en leidinggeven. Beoordelen is echter geen doel op zich. Afhankelijk van het doel wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen prestatiebeoordelingen, functioneringsbeoordelingen en potentieel beoordelingen. Ieder van deze soorten beoordelingen vraagt om een eigen aanpak. Wanneer ze echter onvoldoende gescheiden worden, kunnen er snel onduidelijkheden optreden. Hier gaat het over medewerkers die een beoordeling krijgen. Ik was geen medewerker, maar een stagiaire.

Op zoek dus naar beoordeling voor stagiaire: Beoordelen van stagiaires⁴⁸ is een vorm van evaluatie. Tijdens het leren is het een middel, een instrument om het leerproces te beïnvloeden. Het proces te verbeteren, het te sturen in een bepaalde richting of in een bepaald tempo of op een bepaald niveau voort te laten gaan.

Altijd zal evaluatie een beoordeling met zich meebrengen. In het algemeen gesproken is beoordelen: waarde toekennen aan waargenomen en geïnterpreteerde gegevens. Bij de beoordeling van een stagiaire gaat het om: het waarderen (positief en/of negatief) van de resultaten die een stagiaire heeft bereikt in het werken aan de voor een bepaalde praktijkleer- en of stageperiode gestelde doelen.

Binnen de Wet Educatieve Beroepsonderwijs is bepaald dat de examinering van de stagiaire tijdens de Beroeps Praktijk Vorming moet plaats vinden. De beoordeling van de stagiaire is wettelijk vastgesteld. Het oordeel van de stagebegeleider is voor een groot deel bepalend. Echter: de opleiding blijft altijd degene die de uiteindelijke beoordeling vaststelt. Een stagiaire wordt opgeleid tot beroepsoefenaar. Een groot deel van zaken die de stagiaire moet beheersen/kunnen/weten (de eindtermen) hebben betrekking op het functioneren in de beroepspraktijk".

Het is complex, zoals het beoordelen hier beschreven wordt. Had ik mij er eerder in verdiept, dan was de keuze voor mij anders geworden en had ik mij meer verdiept in de stagebegeleider dan in de stageplek. Welke vaardigheden heeft de stagebegeleider zelf in huis, op welke wijze is het een mens, is er chemie met elkaar, heeft de stagebegeleider geduld? Op dit soort onderwerpen had ik zelf meer gelet bij de stagebegeleider van mijn stageplek en niet op de stageplek zelf. Ik kan nu wel oordelen over een stagebegeleider bij een stageplek. Die is gemakkelijk gemaakt. Wat is een oordeel nu eigenlijk, als het mij zo gemakkelijk afgaat.

9.3 Wat is een oordeel?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een oordeel⁴⁹ "een goede of afkeurende uitspraak oftewel een mening".

Er zal dan ook altijd met feiten en een persoonlijk waarde oordeel van de werkbegeleider gewerkt worden in en bij een beoordeling over een stagiaire is mijn mening.

⁴⁷ Uiteenzetting van het begrip beoordelen: Gespreksvoering: Vaardigheden en modellen, Prof. Dr. Henk T. van der Molen, Drs. Frits Kluytmans, Marret Kramer, Groningen 2005, blz. 155

⁴⁸ Uiteenzetting over het beoordelen van stagiaires: <http://www.mytylschooltilburg.nl/>

⁴⁹ Omschrijving van het begrip oordeel: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (april 2009)

9.4 Wat is een waarneming?

Ella Wijsman geeft in haar boek aan, dat mensen verschillen in hun manier van waarnemen en leren:

"Mensen verschillen in hun manier van waarnemen⁵⁰ en leren. Die wordt onder meer bepaald door factoren als leeftijd, sekse, persoonlijkheid en motivatie. Sommige mensen hebben bij het waarnemen voorkeur voor een globale aanpak. Anderen gaan meer gedetailleerd aan het werk. Behalve algemene wetmatigheden zijn bij de waarneming persoonsgebonden factoren van belang. Lichamelijke factoren kunnen daarbij een rol spelen, zoals vermoeidheid, pijn, tekorten aan bepaalde stoffen in het lichaam en kleine of grote handicaps. De selectie van prikkels wordt mede bepaald door iemands persoonlijkheid, leerprocessen, motivatie en door waarden en attitudes (referentiekader).

Bij het waarnemen van prikkels orden je niet alleen de prikkels, maar je geeft er vaak ook een bepaalde betekenis aan. Vooral bij het waarnemen van mensen speelt interpretatie een belangrijke rol. Bij het interpreteren van je waarneming spelen vele psychologische factoren een rol, zoals persoonlijkheid, leren en geheugen, motivatie en attitudes. Iemand die bijvoorbeeld wantrouwend is, interpreteert situaties anders dan iemand die veel vertrouwen heeft in andere mensen. Bij het waarnemen van mensen spelen selectieprocessen een rol. Bij het waarnemen van mensen doe je dus aan categoriseren. Je deelt mensen in categorieën in, zonder te letten op individuele kenmerken of verschillen. Het is moeilijk om waar te nemen zonder te oordelen".

9.5 Wat is een objectieve waarneming?

Volgens de van Dale der Nederlandse taal is objectief⁵¹ zijn "het zonder zich door eigen voorkeur te laten beïnvloeden, het is onbevooroordeeld en onbevangen". Ieder mens heeft naar mijn idee, toch wel zijn voorkeuren en dat maakt de moeilijkheid en geeft de verstrengeling die aan de orde is bij een oordeel of beoordeling. In het boek *begrijp jezelf, begrijp de ander* wordt het waarnemingsvermogen uiteengezet:

"Van nature is het waarnemingsvermogen⁵² van de man anders dan dat van de vrouw. Daarbij is onderscheid te maken tussen drie vormen van waarnemen:

- *Het verwerken van zintuiglijke prikkels is bij de man anders dan bij de vrouw;*
- *Het intuïtief constateren is bij de vrouw beter ontwikkeld dan bij de man;*
- *Het ervaren en luisteren naar je gevoelens is bij vrouwen anders dan bij mannen.*

Verder is bij vrouwen het hersendeel in de frontale cortex dat verantwoordelijk is voor het onderdrukken van agressie groter dan bij mannen. Vrouwen worden daarom minder snel boos dan mannen. Wel blijven vrouwen langer in een bepaalde stemming hangen. Het is dus voor hen belangrijk erover te praten, vaak op expressieve wijze, om zo het gevoel te delen en weg te laten zakken. Mannen zijn weliswaar sneller boos, maar ze zijn hun boosheid ook sneller kwijt".

⁵⁰ Uiteenzetting over waarnemen: Ella Wijsman, Psychologie en sociologie, Groningen 2001, blz. 74, 122, 129-130

⁵¹ Omschrijving van het begrip objectief: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (aril 2009)

⁵² Uiteenzetting van het waarnemingsvermogen: Begrijp jezelf, begrijp de ander, Harry van Veen, Barneveld 2007, blz. 151

Ik heb hier mijn vragen bij, dat het waarnemingsvermogen van nature anders is tussen de verschillende geslachten. Het heeft bij mij meer van doen met de opvoeding, en de invloeden van buitenaf, de intelligentie en het empathisch inlevingsvermogen van een willekeurig mens, man of vrouw hoe zich dat zal ontwikkelen wat betreft zijn waarneming. Dit is een mening van mij, met een persoonlijk waardeoordeel.

9.6 Kan een student zichzelf objectief waarnemen?

Onbevooroordeeld en onbevangen is een student als hij de sprong waagt voor de studie. De keuze voor de studie Theologie/Levensbeschouwing is mijns inziens beïnvloed door derden tot op zekere hoogte. De opvoeding, de buitenwereld en het karakter van de persoon spelen een rol. De student gaat mijns inziens niet objectief in de studie, daar hij zijn eigen voorkeur laat meespelen in het toetreden tot de studie.

9.7 Leert de student zichzelf objectief te waarnemen?

We hebben een werkstuk moeten maken, waarbij ik twee pastores onder de loep heb genomen en waarbij ik als beoordeling een goede waarneming kreeg.

Hoe goed kan die waarneming geweest zijn, waarbij mijn voorkeur uitging naar een van de pastores? Dat vraag ik mij in deze af. Een waarneming zal altijd gekleurd zijn door de persoonlijke bril en de willekeur van de persoon.

9.8 Hoe en wanneer vindt er bewustwording plaats bij de student van zichzelf?

In het vierde jaar van de opleiding, tijdens de stageperiode, komt de zelfreflectie aan de orde. Dan vindt er bewustwording plaats van jezelf. Pas toen kwamen er vragen bij mij op, die ik mij zelf niet eerder had bevestigd. Ik heb het jammer gevonden, dat zelfreflectie niet eerder aan de orde is gekomen, dan pas in het vierde jaar. Het was voor mij persoonlijk erg goed geweest als het direct in het eerste jaar van de opleiding aan de orde was geweest en was ik minder traag geweest en was er eerder sprake van bewustwording geweest van mijzelf.

9.9 Wordt het de student inzichtelijk gemaakt, hoe en op welke wijze hij te werk kan gaan met betrekking tot het inzicht van zichzelf?

Al gaande de groepssupervisie kreeg ik grip op mijzelf door een bepaalde methode van zelfreflectie te gebruiken die ik mijzelf aanleerde. Ik had er in eerste instantie een emotie van frustratie voor nodig, om bij deze methode te komen. De verwachting hierin speelde mij parten. De verwachting was dan dat ik de methode voor zelfreflectie aangereikt kreeg door de opleiding. Dat was dus niet het geval. Het werd een zoeken naar de juiste vorm voor mij; de vorm die bij mij paste. Daar ligt het accent bij de opleiding. De student moet zichzelf bepaalde vaardigheden eigen zien te maken. Daar ligt bij mij de onzekerheid. Is het dan goed als ik zelf bepaalde methoden die bij liggen toepas? Wanneer de student hierin om bevestiging vraagt, of het de juiste methode juist is, is dit niet de goede vraag en krijgt men als antwoord: "Je vraagt om bevestiging", en dat geeft een negatieve denkwijze weer. Een bevestiging moet niet nodig zijn. Ik heb dan de gedachte dat ik maar wat aanrommel met een bepaalde methode. Iedereen kan dan zomaar een bepaalde methode voor zichzelf uitdenken wat hem of haar past. En wat doet de opleiding hier dan nog in?

Ik leg voortdurend de verantwoordelijkheid bij de opleiding. Zelf zal ik hier over na moeten denken wat nu in feite een juiste vraag was geweest in deze situatie. De vraag is veel belangrijker waarom ik schijnbaar om bevestiging vraag. Vraag ik om bevestiging? Nee. Ik wil het graag goed doen, en denk dat mij bij de opleiding vaardigheden worden aangereikt, waar ik mee verder kan.

Wanneer ik bovenstaande alinea teruglees, dan hecht ik blijkbaar ook geen waarde aan zelf denken en het ontwikkelen van een gedachte of een eigen visie. Het is inderdaad een denkwijze van mij. De opleiding probeert het zelf denken van de student te prikkelen en te stimuleren en stuurt hierin. Het verwachtingspatroon van mij is een verouderde denkwijze en heeft de wortels liggen in de traditionele samenleving waar ik met mijn denken en mijn hoofd nog met beide benen in staan.

Na de verschillende deelvragen, ga ik mij verdiepen in het deelonderwerp kennis. Is het deelonderwerp kennis de meerwaarde die Plato aangeeft, als het hoogste goed, de juiste interpretatie van Plato.

10. Deelonderwerp: Kennis

10.1 Welke theoretische kennis heeft een pastor nodig in de praktijk?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is kennis⁵³ "het geheel van wat iemand weet". Volgens de *encyclopedie van de filosofie* is kennis⁵⁴ "het geheel van de overtuigingen die door wetenschappelijk onderzoek zijn verkregen. Door voortgezet onderzoek breidt zich de kennis voortdurend uit; zij wijzigt zich echter ook, doordat een deel van wat vroeger aam theoretisch inzicht werd bereikt, bij nader inzien verworpen moet worden. Aan welke eisen, inzichten en overtuigingen moeten voldoen om voor ware kennis gehouden te kunnen worden, wordt in de kennistheorie onderzocht. Zo zit er dus voortdurend beweging en voortgang in kennis".

De basiskennis die gegeven wordt bij de opleiding voldoet aan deze criteria. Er is beweging en voortgang in de kennis die geboden wordt. Het ligt in wezen aan de student zelf hoe of hij de kennis die geboden wordt in zichzelf integreert en hoe of hij met de geboden kennis zijn eigen gedachtegang kan activeren. Daarmee is niet gezegd dat de student nu maar alles kan zeggen, wat zijn persoonlijke denkwijzen zijn ten aanzien van het werken in de praktijk als pastor lijkt mij, en heeft hij een bepaalde theoretische ondergrond nodig waar hij op terug kan vallen en die de opleiding biedt.

10.2 Licht het accent bij de opleiding bij de theoretische kennis of de vaardigheden van een student?

René van Kralingen zet in zijn boek uiteen dat kennisontwikkeling⁵⁵ in opleidingen op twee belangrijke steunpilaren gebouwd zal moeten worden:

1. *"Op de eerste pilaar zal een grote mate van toepasbaarheid moeten worden neergezet. Kennis die zomaar is bestudeerd, maar nooit wordt gebruikt in de opleiding of in een latere beroepsuitoefening, is te vergelijken met iets wat je in een verhuisdoos op zolder hebt opgeborgen. Nooit gebruikt, maar je hebt het ergens. Kennis zal ontwikkeld moeten worden om strak, aan het einde van de opleiding en in het toekomstige beroepsveld, de bezitter ervan competent te kunnen laten functioneren."*
2. *Op de tweede plaats wordt de mate van een persoonlijke benadering geplaatst. Kennis die werd bestudeerd onder dwang van anderen kan het best worden vergeleken met kleren die we kochten vanwege het feit dat onze partner ze leuk vond, maar die uiteindelijk als kastvulling gingen fungeren. Ze hebben nooit onze voorkeur gehad. Op de tweede pilaar dient dus kennis te staan die we werkelijk appreciëren."*

Ik heb niet het idee, dat ik onder dwang de kennis van de opleiding tot mij genomen. Het is meer dat ik bepaalde kennis die ik tot mij heb genomen niet relevant vind voor het toekomstige beroep. De gedachte leeft meer bij mij: Waar raak ik de mensen in de kerk van morgen, als die er nog zijn, mee? Ik zie kerken sluiten, kerken worden afgebroken. Is het dan nog relevant om evangelische

⁵³ Omschrijving van het begrip kennis: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (mei 2009)

⁵⁴ Uiteenzetting van het begrip kennis: Encyclopedie van de filosofie, Laurens ten Kate & R. Bremmer, Amsterdam 2007, blz. 287

⁵⁵ Uiteenzetting bij kennisontwikkeling in opleidingen: Competentiegerichte kennisontwikkeling, Rene van Kralingen, Barneveld 2003, blz. 13

teksten te analyseren, een semantische analyse of een syntactische analyse er op los te laten als er geen mens meer in de kerk zit. Mijn voorkeur gaat uit naar inspiratie, enthousiasme, charisma, spiritualiteit.

Mijns inziens ligt het accent meer bij de theoretische kennis van de student, dan dat hem persoonlijke vaardigheden aangereikt worden. Daar ligt ook mijn onzekerheid ten aanzien van het springen in het diepe bij een stageplek. Vier jaar theorie, kan ik niet gauw verwoorden bij het leidinggeven aan mensen bij een stageplek. Het is daar waar ik de verwachting had van de opleiding dat er op de een of andere manier geoefend kon worden met de studenten zelf. En dan is het weer een verwachting van mij dat de vaardigheden aangereikt worden, het liefst op een presenteerblaadje. Dan komt er bij mij inderdaad emotie om de hoek kijken wanneer dit niet het geval is.

Is het nu een bepaalde gemakzucht van mij, vraag ik mij in deze af. En waarom blijf ik passief hierin? Of moet ik het meer zien bij mijn eigen ondergrond? Mijn vooropleiding sluit niet naadloos aan, bij een hogere beroepsopleiding. Is het deze aansluiting dat ik denk dat ik moeite heb met het aannemen van de vaardigheden, die een ander schijnbaar moeiteloos aanneemt? Is het mijn etisch denken, wat mij blokkeert?_Achter een oordeel zit een waarde. Welke waarde van mij schuilt hier achter?Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg. Wees je, je bent niet jezelf, je doet iemand anders na, was een veel gehoorde opmerking in mijn opvoeding.

Hier zit de ambivalentie bij mij. Gehoord uit de opvoeding en niets ten nadele van de opvoeding willen zeggen.

10.3 Worden blokkades bij studenten door docenten bemerkt?

In het boek competentiegerichte kennisontwikkeling wordt de rol van de docent ten aanzien van de student omschreven:

"In een onderwijstijdperk waarin de cursist of student centraal staat neemt u als docent⁵⁶ toch een belangrijke plaats in. U draagt namelijk de verantwoordelijkheid om cursisten te laten leren. Leren is per definitie een zelfstandige activiteit. U dient cursisten daartoe alleen uit te dagen in uw cursussen. Uw rol is niet passief maar leidend. Als een voetbalcoach bent u verantwoordelijk voor de resultaten van uw elftal. Om het beste uit uw spelers te kunnen halen werkt u mensgericht. Een docent die competentiegericht opereert, richt zich in cursussen, opdrachten of stageprojecten namelijk op de cognitieve ontwikkeling van zijn cursisten. Dit impliceert dat hij rekening houdt met de ervaringen, eigenschappen en motieven van zijn cursisten".

In hoeverre het de verantwoordelijkheid van de docent is om blokkades te bemerken van een student is dan wel de vraag. Hoe mensgericht kan de docent zijn? Heeft de docent zijn eigen vaardigheden hierin kunnen ontwikkelen? Het wisselen van de studentengroepen speelt mee.

En waar ligt de verantwoordelijkheid hierin? Bij de student zelf of de docent?

Het is mijn denken vanuit de traditionele samenleving, waar ik blijkbaar nog met al mijn gedachten in zit. Het kleinschalige denken, gericht op de mens wat een vooronderstelling van mij is en een persoonlijke mening met een waardeoordeel. Het denken berust dan hierin, dat ik verwachtingen

⁵⁶ Omschrijving van de rol van de docent t.a.v. de student: Competentiegerichte kennisontwikkeling, Rene van Kralingen, Barneveld 2003, blz. 28

heb bij een docent, dat hij opmerkzaam is, de student op dingen wijst en hem persoonlijk hierop aanspreekt als hij bepaalde vermoedens heeft ten aanzien van de student.

10.4 Wordt de student gedurende de opleiding de gelegenheid geboden om vaardigheden aan te leren?

Er wordt genoeg gelegenheid geboden om vaardigheden aan te leren. Het ligt dan aan de student zelf hoe of hij met deze materie omgaat. Hoe bewust is de student in deze en hoe wakker is hij en/of hoe passief is hij is dan aan de orde.

10.5 Worden er bij de Theologieopleiding vaardigheden aangereikt aan de pastor in opleiding waar hij wat mee kan?

De module pastorale gespreksvoering is voor mij van wezenlijk belang geweest. Hier dacht ik, daar kan ik wat mee en dit is gericht op het toekomstige beroep. De vaardigheid van een verbatim maken is relevant voor het werken in het pastoraat. Met een verbatim kun je terugkijken, naar wat een goede vraagstelling was en wat geen goede vraagstelling was. Het lijkt er hier wel op, dat ik het graag goed wil doen in de praktijk.

10.6 Hoe krijgt de student inzicht in zijn eigen vaardigheden?

Door zichzelf continue dingen af te vragen van, waarom handel ik zo en waarom niet anders, welk verhaal zit er eventueel achter of welk systeem ben je in opgegroeid waardoor er eventueel blokkades kunnen zijn ontstaan?

Door de groepssupervisie, waarbij de zelfreflectie aan de orde kwam werden het als het ware eyeopeners voor mij en kwam ik tot inzichten over mijzelf, waarvan ik voorheen geen weet en besef had. Het weten en het besef hierover gaf mij rust en zelfvertrouwen.

10.7 Welke mogelijkheden heeft een student zelf daarin?

Ik heb veel van internet gehaald over zelfreflectie. Het medium bij uitstek voor mij om verder te komen met mijn eigen boerenverstand. De boeken van de opleiding hebben mij geholpen, om een eigen mening te ontwikkelen. De literatuurlijst die mij bij dit werkstuk werden aangeleverd waren zeer goede aanvullingen voor mij om over bepaalde vaardigheden te lezen. Het kan mij verder helpen in de praktijk van het pastoraat.

11. Deelonderwerp: Competenties

11.1 Wat is een diploma?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een diploma⁵⁷ “een bewijs van bevoegdheid”.

11.2 Wat is resultaat?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een resultaat⁵⁸ “een uitslag of een uitkomst”.

11.3 Wat betekent een bevredigend resultaat?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een bevredigend resultaat⁵⁹ “een tot tevredenheid stellend resultaat. Die kan dan voor een ieder verschillend zijn”.

Je kunt je tevreden stellen met de behaalde resultaten van de tentamens. Je kunt je ook een doel voor ogen stellen: Een diploma, hoe haal ik dit diploma? Welke problemen ben ik inmiddels tegengekomen? En wat kan ik daar nu nog aan doen om het begeerde diploma te halen?

Door het probleem te benoemen, te analyseren, oplossingsmogelijkheden onderzoeken, conclusies trekken, de oplossing uitvoeren en te evalueren in dit werkstuk wordt het voor mij makkelijker en inzichtelijker waar het bij mij aan haperde. Het eindwerkstuk is enigszins een herhaling van de stof geweest bij de opleiding en het heeft mij de verdieping gegeven die ik nodig had om mijn onzekerheden ten aanzien van geloven en wetenschap een plek te kunnen geven. Alvorens ik mij aan de hoofdvraag begeef wil ik mij verdiepen in competenties.

11.4 Wat zijn competenties?

Volgens de *van Dale der Nederlandse taal* is een competentie⁶⁰ “een bevoegdheid”.

11.5 Krijg je competenties door het behalen van een bevredigend resultaat?

Wanneer je het bevredigende resultaat gehaald hebt, dan kun je, je competenties inzetten. Daarvoor, tijdens de opleiding is het oefenen en leren aan competenties.

Als je aan een hbo-opleiding gaat studeren, kun je niet om het begrip competentie heen. Vrijwel elke hbo-opleiding heeft zijn opleiding ingedeeld op basis van die competenties. Het lijkt een vaag begrip en het heeft inderdaad wat uitleg nodig. Met een definitie kom je nog niet zover: Een competentie is een vermogen dat kennis, inzicht, attitude en vaardigheidsaspecten omvat in concrete taaksituaties doelen weet te bereiken.

Het gaat in elk geval om dat wat je moet kunnen als je straks en beroep gaat uitoefenen. Je wordt geacht beroepsproblemen adequaat te kunnen oplossen en daarvoor heb je gereedschap nodig.

Vroeger kreeg een student in een hbo-opleiding allemaal losse vakken waarna hij voor elk vak apart tentamen deed. De kloof tussen wat een student in de opleiding deed en wat er in de praktijk van hem verwacht werd, was veel te groot.

⁵⁷ Omschrijving van het begrip diploma: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (mei 2009)

⁵⁸ Omschrijving van het begrip resultaat: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (mei 2009)

⁵⁹ Omschrijving van het begrip bevredigend resultaat: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (mei 2009)

⁶⁰ Omschrijving van het begrip competentie: van Dale uitgevers 2009, groot woordenboek der Nederlandse taal, www.vandale.nl (mei 2009)

Competentiegericht leren moet het leren aan de praktijk verbinden. Een competentie is meestal opgebouwd uit een aantal onderdelen die je tegelijk gebruikt als je aan het werk bent op hbo niveau. Je oefent een dergelijke competentie ook als een geheel tijdens de opleiding. Je krijgt vaak opdrachten waarbij je moet laten zien dat je die competentie ontwikkelt.

Hoe je een taak uitvoert is belangrijk, maar ook het proces dat je volgt om bij het resultaat te komen moet aan eisen voldoen. Je moet laten zien dat je over gedragscompetenties beschikt. Dit zijn meer algemene vaardigheden die je toepast in een dergelijke taaksituatie. Deze algemene gedragscompetenties, die de kwaliteit van het functioneren bepalen, kom je in elk hbo- beroep tegen. Elke hbo'er moet in staat zijn om een probleemoplossingproces uit te voeren. Dat begint met signaleren dat er een probleem is, informatie over het probleem verzamelen en deze analyseren, oplossingsmogelijkheden onderzoeken, conclusies trekken, de oplossing uitvoeren en evalueren hoe het gegaan is. Deze competenties bepalen het niveau van de opleiding. Het zijn denkvaardigheden die een mbo student in mindere mate hoeft te hebben.

De kloof hierboven omschreven kan ik beamen, dit heb ik zelf ook zo gevoeld. De losse vakken waarbij het resultaatgericht is op een tentamen en niet op de praktijk gefundeerd, daar ligt de moeilijkheid bij mij. Vakken gericht op de praktijk heb ik gemist bij de opleiding Theologie/Levensbeschouwing. Er zal inmiddels bij de opleiding wel wat veranderd zijn. Er wordt inmiddels al stage gelopen in het eerste jaar van de opleiding en daarmee zullen gedragscompetenties ook aan bod komen en de zelfreflectie. Voor mijzelf is het nu de moeilijkheid, hoe krijg ik gedragscompetenties geïntegreerd in mij, zonder oefening?

De conclusie moet zijn dat ik voor andere perspectieven, andere betekenissen aan woorden moet geven en open moet blijven staan voor andere en verschillende denkrichtingen. De tijd zal het leren of ik open kan staan voor verandering van mijzelf.

12. Hoofdvraag

Wat zijn de benodigdheden voor een student om de brug tussen persoonlijke interesse en mogelijkheden en theologische curriculum zo te maken dat er een bevredigend resultaat in de vorm van een diploma volgt?

De titel van het eindwerkstuk veronderstelt een probleem bij Clemy Veenfliet.

Door te werken aan het eindwerkstuk kwamen er bij mij meer inzichten: Het werken aan het werkstuk was een belevenis en een leerervaring op zich. In eerste instantie stond ik nogal negatief ten aanzien van het woord scriptie. Het moest voor mij de naam eindwerkstuk dragen, dat gaf een beter gevoel voor mij. Door het werkstuk heen, is mij duidelijk geworden dat gevoelens bij mij boven het verstand gaan.

Het eindwerkstuk leek mij een enorme klus. Al gaande de weg van het eindwerkstuk werd ik steeds gedreven in het zoeken naar woorden en het zoeken naar vormen die bij mij pasten. Ik vond het zelfs leuk om aan het werkstuk te werken. Dat was zeer apart, daar ik in de voorbije vier jaren vaak gedacht heb bij bepaalde tentamens; wat kan ik hier nu mee in de praktijk en hoe sluit dit aan in de praktijk.

Over de motivatie van mij daar heb ik door middel van dit werkstuk meer duidelijkheid gekregen, opdat wat ik leer bij een opleiding dat ik daar in de praktijk wat mee kan en dat daar een spanningsveld ligt bij mij. Mijn verwachtingen ten aanzien van de opleiding, die had ik expliciet moeten maken. Al gaande de opleiding en dit werkstuk kwam ik er achter dat ik zelf in het geding ben. Gericht kijken naar een doel, en mij zelf hierin weten te motiveren met betrekking tot dit doel is de optie.

Een volgend onderzoek zal bij mij dan ook gaan over het bewustzijn van de mens.

Het eindwerkstuk heeft mij bewust gemaakt van mijn persoonlijk doel: Het werkstuk geeft woorden aan geloven en geeft het onderscheid bij geloven en wetenschap aan voor mij. Daar lag de onzekerheid bij mij. Door mij in het domein geloven te verdiepen, gaf dit mij enig inzicht over de materie en kan ik zelf woorden geven aan en bij geloven. Geloven is een domein dat vooraf aan de wetenschap plaatsvindt en dat onmiskenbaar nodig is om te beginnen aan een wetenschap, om onderzoeken plaats te laten vinden, om de kennistheorie bij te kunnen houden én om steeds weer opnieuw nieuwigheden bij te leren. Hierbij heeft men zeker zichzelf nodig als mens om in zich zelf te geloven. En daar komt dan de verwondering om de hoek kijken, wat ook onder het domein geloven valt.

Ik zal zelf meer initiatieven en denkwijzen moeten ontwikkelen wat nu bij mij past ten aanzien van leiding geven als professional. Dat is mij persoonlijk veel waard, motiveert mijzelf door beter en gericht te zoeken naar leidinggevende aspecten die mij passen en keuzes hierin te maken.

Ook door mij in communicatie te verdiepen, heb ik meer ondergrond en achtergrond gekregen van deze materie waardoor ik voor mijzelf een beter inzicht heb gekregen en waardoor ik steviger sta met betrekking tot een vraagstelling en hoe ik een vraag kan stellen.

Bij dit eindwerkstuk heb ik zelf initiatieven ontplooid. Het eindwerkstuk zegt van mij, daar waar ik zelf nogal passief met de stof van de opleiding omging maar wanneer ik zelf meer initiatieven ontplooi in de communicatie naar docenten toe, dat het goed zal komen met mij.

Bewust hier van te worden, van mijn eigen passiviteit, heeft dan tevens met het antwoord van doen op de hoofdvraag. Bewustwording van jezelf is nodig om het tot een goed en bevredigend eindresultaat te laten komen. Zelfreflectie kan er mede toedoen dat er bewustwording plaatsvindt. Ik zou willen eindigen met dit eindwerkstuk met de vraag: Hoe bewust kan een mens zijn?

13. Bronnenoverzicht

Geraadpleegde boeken

- Angenent, Huub: *Opvoeding en persoonlijkheidontwikkeling*
Baarn, Uitgeverij Intro, 2002.
- Bremmer, R. & ten Kate L.: *Encyclopedie van de filosofie*
Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2007.
- Doorman Maarten & Pott Heleen: *Filosofen van deze tijd*
Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2002.
- Ekman, Paul: *Gegrepen door emoties*
Amsterdam, Uitgeverij Nieuwezijds, 2008.
- Fontys Theologie en Levensbeschouwing: Wijsbegeerte thema: Over waarheid.
Hoofdstuk VII: Hermeneutiek en ideologiekritiek, Gadamer, Heidegger en Habermas
Hengelo, Cursusjaar 2007-2008.
- Janssen, Kolet: *Help ik geloof! Geloven met gezond verstand*
Kampen, Uitgeverij Maklu, 2000.
- Kralingen van, Rene: *Competentiegericht kennisonwikkeling*
Barneveld, Uitgeverij Nelissen, 2003.
- Kuitert, H.M.: *Hetzelfde anders zien*
Kampen, Uitgeverij Ten Have, 2005.
- Molen, van der Prof. Dr. Henk T., Kluytmans Drs. Frits & Kramer Marret:
Gespreksvoering: Vaardigheden en modellen
Groningen, Uitgeverij Nelissen, 2005.
- Nieuwe Testament: Wilibrordvertaling
's-Hertogenbosch, Katholieke Bijbelstichting, 2004
- Palmer, Donald: *Filosofie voor beginners*
Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum, 2005.
- Rijkse Henri & Heijst van Annelies: *Levensvragen in de hulpvraag*
Budel, Uitgeverij Damon, 1999.
- Schepper de, Jef: *Levensbeschouwing ontwikkelen*
Hilversum, Uitgeverij Kwantessens, 2004.
- Steehouder Michaël, Jansen Carel, Maat Kees, Staak van der Jan, Vet de Dominique,
Witteveen Madelon, Woudstra Egbert: *Leren communiceren. Handboek voor
mondelinge en schriftelijke communicatie*
Groningen, Uitgeverij Wolters-Noordhoff, 2006
- Sterk, Fred & Swaen, Sjoerd: *Emotioneel in balans*
Utrecht, Uitgeverij Kosmos, 2003.
- Veen van, Harry: *Begrijp jezelf, begrijp de ander*
Barneveld, Uitgeverij Nelissen, 2007.
- Verreyken, Martien: *Emoties*
Antwerpen, Uitgeverij Standaard, 2007.

- Wijsman, Ella: *Psychologie en sociologie*
Groningen, Uitgeverij Damon, 2001.

Geraadpleegd tijdschrift

- Gastmans, Francis: '*Dialogue Learning Centre*' in: *Visies*, 2001 nr. 4.
Te lezen op: http://www.ckzlimburg.be/dlcpdfs/de_kunst_van_het_vragen.pdf

Geraadpleegde websites

- <http://www.wikipedia.nl>
- <http://www.mytyschooltilburg.nl/>
- <http://vandale.nl>
(van Dale, groot woordenboek der Nederlandse taal)

